

श्रद्धा त्रिवेदी
हरिवल्लभ भायाणी
सिलास पटेलिया
राधेश्याम शर्मा
माय डियर ज्यु
दिलीप ठवेरी
अरुणा बक्षी
भरत भडेल
कोमल सोनी

संपादक रमण सोनी

वर्ष ७ अंक १ जन्युआरी - मार्च १९९८ सणंग अंक २५

प्रत्यक्ष

અનુક્રમ

સમીક્ષા

- ખદુક! ઘોડા, ખદુક! (કવિતા : રમણલાલ સોની) શ્રદ્ધા ત્રિવેદી ૫
ઘટક ઘટક (કવિતા : રામુ ડરણકર) સિલાસ પટેલિયા ૮
નરસિંહપદ-માલા (કવિતા : સં. જયંત કોઠારી) હરિવલ્લભ ભાયાણી ૧૦
દેશપરદેશની લોકકથાઓ (વાર્તા : સં. રૂપાં. પવનકુમાર જૈન) રાધેશ્યામ શર્મા ૧૧
વસવસો (નવલકથા : કિશોરસિંહ સોલંકી) માય ડિયર જ્યુ ૧૩
ધ હોસ્પિટલ (નવલકથા : પ્રદીપ પંડ્યા) દિલીપ ઝવેરી ૧૫
વૃક્ષાલોક (નિબંધ : મણિલાલ હ. પટેલ) અરુણા બક્ષી ૧૭
સાહિત્યાલેખ (વિવેચન : જશવંત શેખડીવાળા) ભરત મહેતા ૧૯

પરિચય અને અવલોકન

તલાવડાં (માણેકલાલ પટેલ), કેસૂડાં (ધીરુ પુરોહિત), ઘમ્મ વલોણા..(જયંતિભાઈ દવે), વનરાજ ચાવડો (પ્રવીણસિંહ ચાવડા), સ્વાવલંબી ચિકિત્સા, સચિત્ર દિવ્યોષધિદર્શન (શોભન), દદબલની ઉપચારકથાઓ (લાભશંકર ઠાકર), હિંદ છોડો (ચંદ્રકાન્ત મહેતા), સ્વા સંગ્રામની વસંત (નારાયણ દેસાઈ), સ્વા સંગ્રામનાં ગીતો (મહેન્દ્ર મેઘાણી), નેતાજી સુભાષચંદ્ર (અનુ. પ્રમોદકુમાર પટેલ), ગુરુ સવિદાસ (અનુ. દયાશંકર જોશી), જ્વલદીશચન્દ્ર બોઝ (અનુ. શંકર પંડ્યા), અસૂર્યલોક-સંક્ષેપ (ભગવતીકુમાર શર્મા), રેકી (ભાલા કાપડિયા), ઝલકપંચમી (સુરેશ દલાલ), મહાભારતનાં પાત્રો (નાનાભાઈ ભટ્ટ), વીરવિજય-વિરચિત 'શુભવેલી' (સં. ચિમનલાલ ત્રિવેદી) વિશે - સિલાસ પટેલિયા ૨૩ થી ૨૬

શામલિકલામ અંગિત પાલક

કોમલ સોની ૨૭

પાઠ્યગ્રંથો

- સોમાભાઈ પટેલ ૩૭, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૩૮, જયંત કોઠારી ૩૮,
વી. બી. ગણાત્રા ૪૦, મહેન્દ્ર મેઘાણી ૪૧, જનક ત્રિવેદી ૪૨
સ્વીકાર-મિતાક્ષરી ૪૩ આ અંકના લેખકો ૪

પ્રવચન

પ્રવચન ગ્રંથોના અંગ્રેજીમાંનાં નામો અને અંગ્રેજીમાંનાં નામો

વર્ષ ૭ અંક ૧ જાન્યુઆરી-માર્ચ ૧૯૯૮ સર્ગ અંક ૨૫

પ્રત્યક્ષ

સંપાદક રમણ સોની
સંપાદન-સહાયક જયેશ ભોગાયતા
પરામર્શક શિરીષ પંચાલ

પ્રકાશક શારદા સોની ઈ-૨ તારાબાગ પોલિટેકનીક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨.
મુદ્રણઆયોજન આકાશ સોની કલ્પન મુદ્રાંકન ઈ-૨ તારાબાગ પોલિટેકનીક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨.
મુદ્રણસ્થાન મધુ પેકેજિંગ, ૨, લક્ષ્મી એસ્ટેટ, બહુચરાજી રોડ, કારેલીબાગ, વડોદરા - ૧૮.
પ્રત્યક્ષ'અક્ષરાંકન જયદેવ શુક્લ

લવાજમ વાર્ષિક રૂ. ૭૫ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૧૨૫
આજીવન સભ્યપદ : વ્યક્તિગત રૂ. ૫૦૦, સંસ્થા આજીવન રૂ. ૧૦૦૦
શુભેચ્છક સભ્યપદ : વ્યક્તિગત રૂ. ૧૦૦૦, શુભેચ્છક સંસ્થા રૂ. ૧૫૦૦

લવાજમની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડરથી કે ડ્રાફ્ટથી મોકલી શકાશે. ચેકથી મોકલનારે બેંક-કમિશનની રકમ ઉમેરવી. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની - પ્રકાશક : પ્રત્યક્ષ'ના નામે જ લખશો.

મ.ઓ. મોકલનારે સંદેશાની જગ્યાએ પોતાનું પૂરું સરનામું અવશ્ય લખવું.

લવાજમ શારદા સોની ઈ -૨ તારાબાગ પોલિટેકનીક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨
મોકલવાનાં જયેશ ભોગાયતા બી/૧૩૩, રાધાકૃષ્ણ સોસાયટી અકોટા વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૦

સરનામોં ટપાલથી નહીં પણ હાથોહાથ લવાજમ નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે :

નીતિન મહેતા ૪૦૧/બી, શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ), શિમ્પોલી રોડ બોરિવલી (પ.) મુંબઈ ૪૦૦૦૯૨

રોહિત કોઠારી ૨૪, નેમિનાથનગર સુ. મં. માર્ગ આંબાવાડી અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫

'પ્રત્યક્ષ'નું લવાજમ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર મુજબ ગણાય છે એની નોંધ લેવા વિનંતી.

અધવચ્ચે ગ્રાહક થનારનું લવાજમ પણ ડિસેમ્બરમાં પૂરું થશે. આ ગ્રાહકોને અગાઉના અંક/અંકો સિલકમાં હશે તો મોકલાશે.

'પ્રત્યક્ષ' વર્ષમાં ચાર વાર - માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રકાશિત થાય છે. એના પંદરેક દિવસમાં અંક ન મળે તો, સ્થાનિક ટપાલ-કચેરીમાં તપાસ કર્યા પછી, જાણ કરવી.

સંપાદકીય

પત્રવ્યવહાર રમણ સોની ઈ/૨ તારાબાગ પોલિટેકનીક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨ ફોન: ૭૯ ૧૩ ૯૮.

આ અંકની પ્રકાશનતારીખ : ૩૦ - ૩ - ૧૯૯૮

પ્રત્યક્ષીય

‘ઉત્તમ’ના નિર્ણયમાં બાદબાકીઓ શા માટે ?

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ હમણાં ૧૯૮૬ના વર્ષનાં ઉત્તમ લાગેલાં પુસ્તકો માટે ઈનામો જાહેર કર્યાં છે. એ ઈનામો મેળવનાર સૌ લેખકોને અભિનંદન આપીને પણ, આ નિમિત્તે આપણી ઈનામ-પારિતોષિક-પ્રથા વિશે, ખાસ તો એની પદ્ધતિ વિશે, થોડીક વાત કરવી જરૂરી લાગે છે.

પારિતોષિકો અકાદમીનાં હોય કે સાહિત્ય પરિષદનાં કે કોઈ અન્ય સાહિત્યસંસ્થાનાં, એમાંથી કારોબારીના સભ્યોની કૃતિઓને ઈનામ-નિર્ણયની બહાર રાખવાનો શિરસ્તો છે – અપવાદભયને કારણે. ઈનામો પરસ્પરને પધરાવી દેવાની કે સેરવી લેવાની સીધી સગવડનો લાભ(!) ભૂતકાળમાં કોઈ સંસ્થાના અગ્રણીઓએ લીધો હોવાના અનુભવ ને વિવાદ એની પાછળ હશે. પણ એથી બીજા તર્કનિષ્ઠ ઉપાય કરવાને બદલે આવો વ્યાપક શિરસ્તો કરી દેવો યોગ્ય લાગતો નથી. એથી તો, લેખક-સંચાલકવર્ગે અવિશ્વસનીયતાને જાણે કે સ્વીકારી લીધી હોય એવી મહોર એના પર વાગી ગઈ છે! કારોબારીના સભ્યો સારા લેખકો પણ હોવાના, ને એથી કેટલાકની તે વર્ષે પ્રગટ થયેલી કૃતિઓમાં જે ઉત્તમ હોઈ શકે એ પણ આ દષ્ટિએ ઢંકાયેલી રહેવાની. એથી ‘ઉત્તમ’નું ચિત્ર ધૂંધળું પણ બનવાનું, આવી સંભવિત બાદબાકી બરાબર નથી.

એથીયે મોટો પ્રશ્ન, અકાદમીના આ પુરસ્કારોની પદ્ધતિમાં દેખાય છે તે, ‘એન્ટ્રી મળેલ નથી’-માં સૂચવાયો છે તે છે. (‘એન્ટ્રી’ ને બદલે ‘પ્રવેશપત્ર’ શબ્દ ન યોજી શકાયો હોત?) પ્રકાશકો/લેખકોએ આ ઈનામી સ્પર્ધા માટે, પ્રકાશિત કૃતિઓની નકલો સાથે પ્રવેશપત્ર ભર્યાં હોય એટલી કૃતિઓ જ ‘વર્ષની ઉત્તમ કૃતિ’ની ગણતરીમાં લેવાય એ ઘણું વિચિત્ર છે કેમકે એથી ઉત્તમની પુરસ્કૃતિનો મૂળ ભાવ-અર્થ જ નષ્ટવત્ બને છે. આવી બાદબાકી પણ સાચા ચિત્રને ઊપસાતું રોકે. આની પાછળની વ્યવહારુ મુશ્કેલી સમજી શકાય એવી છે. બધા જ પ્રકાશકો અકાદમી ને પરિષદ જેવી – અને વાર્ષિક સમીક્ષા કરતી ગુજરાત સાહિત્યસભા જેવી – પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓને પણ પોતાનાં પુસ્તકો ન મોકલે (ઈનામ આદિ માટે નહીં, સ્વીકાર-સમાલોચનાર્થે), એ આપણી કમનસીબી છે. બીજું, આપણે ત્યાં કોઈ સંસ્થા વર્ષનાં સર્વ પ્રકાશિત પુસ્તકોની સૂચિ કરતી નથી, જેની મદદથી નિર્ણાયકો પણ તપાસવાયોગ્ય કૃતિઓ સુધી પહોંચી શકે. આ ‘પ્રવેશ’પ્રથા પાછળ આ પણ કારણ હશે.

આમ છતાં, ‘નિર્ણાયક’ જે કહેવાય તે સાહિત્યકાર થોડોક વધુ પ્રયત્ન કરે ને વધુ ચોકસાઈ કરે તો વર્ષનાં (એના ભાગે આવેલા સ્વરૂપનાં) જોવા-જોગ પુસ્તકો સુધી જરૂર પહોંચી શકે બલકે એણે પહોંચવું જોઈએ. (અકાદમીનાં ઈનામોના નિર્ણાયકો તરીકે જેમનો નિર્દેશ થયેલો છે એ સાહિત્યકારો આવા સક્ષમ સન્નિષ્ઠ છે.) પારિતોષિકોની પ્રથા આવી કશી બાદબાકીઓ વિનાની મુક્ત ભૂમિકાએ નિશ્ચિત થવી ઘટે.

ક્યારેક સંસ્થા તેમજ નિર્ણાયકો બંને પક્ષે ઉતાવળ થતી હોય છે – સમયના અભાવે. ટૂંકા સમયમાં બધું ઝટપટ પતાવવાની, ઈનામો જાહેર કરી દેવાની –ઈતિકર્તવ્યતાની – ઉતાવળ પણ મૂળ આશયને નુકસાન પહોંચાડી બેસે. એથી ક્યારેક તો આપણી આ ઈનામ-યોજનાઓમાં, લેખકના હાથમાં આવતી નગદ રકમ સિવાયનું કશું નક્કર હોતું નથી!

આનો ઉકેલ તો શો હોઈ શકે? પણ એક વચલો ઉપાય સૂઝે છે, જે આ પારિતોષિકોને વધુ વિશ્વસનીયતા (નિર્ણાયકોની જવાબદારીમાંથી આવતી અને સંસ્થાની સન્નિષ્ઠા પ્રતીત કરાવતી વિશ્વસનીયતા) બક્ષી શકે. દરેક નિર્ણાયક, પોતાને ફાળે આવેલા સાહિત્ય-સ્વરૂપનાં વિકાસ-ગુણવત્તા-માર્યાદાની ખ્યાલ આપીને, ઉત્તમ લાગેલી પહેલી બે કૃતિઓ વિશે પ્રતીતિકર સમીક્ષા આપે. ને એ સંસ્થાના સામયિકમાં પ્રગટ થાય. (પરિષદ જ્ઞાનસત્ર વખતે સરવૈયાની બેઠકમાં જે કરાવે છે તેવું, પારિતોષિકોના સંદર્ભે પણ, કોઈ સંસ્થા કરાવી શકે.) એના પરથી કૃતિઓનો તોલ થશે – સમીક્ષક નિર્ણાયકનો પણ થવાનો. વળી, લિખિત શબ્દ આપોઆપ જ જવાબદારીની સભાનતા અર્પતો હોય છે.

આમ થાય તો, ‘શબ્દસૃષ્ટિ’નું ઈનામજાહેરાતનું એક પાનું જ નહીં, આખો એક અંક પારિતોષિક અંગેનો મહત્ત્વનો વિશેષાંક બની રહે.

૨૫ માર્ચ, ૯૮

– રમણ સોની

આ અંકના લેખકો

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : વિવેચક, સંપાદક

- ગુજરાતીનાં અધ્યાપક. એચ. કે આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૯
- ૧૦૩૮, વ્રાધેશ્વરની પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

સિલાસ પટેલિયા : વિવેચક

- ગુજરાતીના અધ્યાપક, નલિની-અરવિંદ આર્ટ્સ કોલેજ, વલ્લભવિદ્યાનગર
- ઈ-૧૧, ટાવર 'બી', સૂર્યા ફ્લેટ્સ, સ્વામીનારાયણનગર સામે, નિગમપુરા, વડોદરા - ૨

હરિવલ્લભ ભાયાણી : સંશોધક, વિવેચક, ભાષાવિજ્ઞાની, સંપાદક

- ભાષાવિજ્ઞાનના નિવૃત્ત અધ્યાપક
- ૨૫/૨, લીમાનગર, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫

રાધેશ્યામ શર્મા : વાર્તા-નવલકથાકાર, વિવેચક, સંપાદક, કવિ

- ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગ્રીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ - ૨૨

માય રિયર જ્યુ : વાર્તા-નવલકથાકાર, વિવેચક

- ગુજરાતીના અધ્યાપક. શામળદાસ આર્ટ્સ કોલેજ, ભાવનગર
- 'અવનિલોક', શાંતિનગર, ૨૨૭૩ હીલ્ડ્રાઈવ, ભાવનગર-૨

દિલીપ ઝવેરી : કવિ, ગદ્યકાર

- અવસાને તખીબ, થાણા (મહારાષ્ટ્ર)
- ૧૪/બી, વંદના, એલ.બી.રોડ, નવપાણી, ત્રાઈવે, થાણા ૪૦૦૬૦૨

અરૂણા બક્ષી : વિવેચક

- ગુજરાતીનાં અધ્યાપક. મ.સ.યુનિવર્સિટી, વડોદરા - ૨
- ૭૦, શાંતિકુંજ-૨, ગાંજલપુર, વડોદરા.

ભરત મહેતા : વિવેચક

- ગુજરાતીના અધ્યાપક, આર્ટ્સ, કોલેજ, સંતરામપુર, પંચમહાલ
- ૧, સિંચાઈ કોલોની સંતરામપુર, પંચમહાલ ૩૮૯૨૬૦.

કોમલ સોની

- એમ.એ.(ગુજરાતી)ની વિદ્યાર્થિની, મ.સ.યુનિવર્સિટી, વડોદરા
- ઈ-૨ તારાબાગ, પોસ્ટલેકનિક, વડોદરા ૩૮૦ ૦૦૨.

નવા શુભેચ્છક અને આજીવન સભ્યો

અજિત ઠાકોર, વલ્લભવિદ્યાનગર

જયેશ પટેલ, મુંબઈ (શુ.)

જામજોધપુર આર્ટ્સ કોલેજ (સંસ્થા. આ.)

દિલાવરસિંહ જાડેજા, વલ્લભવિદ્યાનગર

નીના ભાવનગરી, સુરત

પાલનપુર, આર્ટ્સ કોલેજ (સંસ્થા. આ.)

પ્રદીપ દક્ષતરી, મુંબઈ (શુ.)

પ્રો. મનોહર, મુંબઈ

યોસેફ મેકવાન, અમદાવાદ

સનાલી આશ્રમ (સં.આ.)

સોમાભાઈ પટેલ, અમદાવાદ

ઈ. ૧૯૪૦થી બાળસાહિત્યનું સર્જન કરનાર, દેશ-વિદેશના બાળસાહિત્યને પણ ગુજરાતીમાં લઈ આવનાર આપણા એક પીઠ અને ઉત્તમ બાળસાહિત્યકાર રમણલાલ સોનીને તેમની આ સાધનાના સાહજિક ફળ રૂપે ૧૯૯૬ના વર્ષનો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (ગિજુભાઈ પછી આ બીજા બાલસાહિત્યકારને) પ્રાપ્ત થયો; અને તે અવસરે 'ખદુક! ઘોડા, ખદુક!' એ મૌલિક બાલકાવ્યો-બાલકથાકાવ્યોનો સંગ્રહ પ્રકાશિત થયો. આ એવા સમયે આવેલો સંગ્રહ છે કે તેમાં સ્વાભાવિક તથા પલટાયેલા વિશ્વના-સમાજના પડઘા પણ સાંભળવા મળે છે. તેમણે કહ્યું છે તેમ ૧૯૯૬ના મે માસમાં તે કવિતાના એક વહેણમાં તણાયા. એ વહેણની ફળશ્રુતિ તે આ સંગ્રહ.

ગુજરાતી બાલકાવ્યસાહિત્યમાં કથાકાવ્યો પ્રમાણમાં ઓછાં છે. દલપતરામ પછી કદાચ મોટું પ્રદાન રમણલાલ સોનીનું ગણાવી શકાય. આ સંગ્રહની વિશેષતા એ છે કે અહીં સંગ્રહાયેલી ૧૦૨ કૃતિઓમાંની મોટા ભાગની કૃતિઓ કથાત્મક કે પ્રસંગાત્મક છે. કાવ્યસંગ્રહનો પ્રારંભ થાય છે પ્રાર્થનાથી. પણ પ્રાર્થના કોને? પરમ પિતા પ્રભુને? ના, આ પ્રાર્થના તો છે ભારતના રાષ્ટ્રપિતાને - 'રૂડો ગાંધીડો'ને! ને પ્રાર્થનામાં માંગણી પણ કેવી? ભેદભાવથી પર રહે તેવી બુદ્ધિની. અલબત્ત, લેખકે તો અહીં પશુ-પંખીની પાસે પણ પ્રાર્થનાસભા યોજાવી છે ને બાળકોના સાથીમિત્રો જેવાં આ પશુઓ પ્રભુ પાસે કશું માંગતાં નથી. પ્રભુએ જે આપ્યું છે તે માટે તેમનો આભાર માને છે! એ રીતે દરેક પશુપક્ષીની લાક્ષણિકતાઓ વ્યક્ત કરી છે:

છેલ્લે સિંહ કહે : પ્રભુજી, જો દેવું હોય કશું અમને તો દો કૃપા કરી એવું કે ભૂલીએ નહીં કદી તમને! (પૃ. ૮૧)

ને જે પ્રભુને આ પશુ-પંખી પ્રાર્થના કરે છે તે કેવાં છે? ગાય તેનું વર્ણન કરે છે:

દેખે પણ દેખાય નહિ, બોલે નહિ વરતાય,
પાસે પણ પકડાય નહિ, એ ઈશ્વર કહેવાય! (પૃ. ૧૨૫)
આવાં ઈશ્વરનાં સૌ સંતાનો! જીવમાત્ર સૌ સરખા તેથી જ

બાળકોને પશુ-પંખી-કુદરત સાથે જબરજસ્ત દોસ્તી હોય છે. કવિઓ પણ પ્રાણીના નિમિત્તે જ માનવભાવોને રજૂ કરે છે. 'પંચતંત્ર'માં જેમ પ્રાણીઓને નિમિત્તે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તેમ અહીં પ્રાણીઓ નિમિત્તે, પ્રાણીઓની અને પ્રાણીઓ સાથેની બાળકોની આત્મીયતાની ભાવસૃષ્ટિ અને સમાજદર્શન રજૂ થયાં છે. ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું છે કે આ સૃષ્ટિમાં 'પશુ છે, પંખી છે, વૃક્ષો, વનોની છે વનસ્પતિ', તેમ અહીં પણ આ બધું જ છે.

સૌથી પહેલો આવે છે સાત પાંખાળો ઘોડો. જે એક બે ને ત્રણ કહેતામાં તો કેટલુંય ફરીને ઘેર આવી જાય છે. એક તો ઘોડો - તેજ ગતિ તો હોય જ! ને તેમાં 'પાછો આ બાલકુંવરનો સાત પાંખાળો ઘોડો! પછી પૂછવું જ શું? અહીં સૌને વહાલા જિંબા માસ્તર ને લાંબા પાઠ ભણાવતા જિરાફ માસ્તર છે, મથુરા-કાશીની મીની માશી છે, કાનનો વીંઝણો ને દાંતની પાલખી કરતો 'જંબો જંબો હાથીડો' છે, (હાથીનું નામ 'જંબો' રાખીને જ તેની કાયાની ગંજાવરતા બરાબર સૂચવાઈ છે.), ગાળો ને ડફણાં ખાતો ને તોય ગાવાનું ન છોડતો હોંચી ગધીડો છે, જેના વાંકાપણાને રંગ છે તેવા ઊંટભાઈ છે, દોટંદોટ કરતી ખિસકોલી છે ને કાગડો, ચકલી, ઘુવડ, ઉંદર, સસલું પણ છે. 'ખરી મજા' કાવ્યમાં સસલું, ઉંદર વગેરેની 'ઓળખ' રસપૂર્વક પણ વક્તાથી અપાઈ છે :

ગર્દભ કહે છે : ભૂંકવાની તો ખરી મજા છે, ભાઈ!
જે ના જાણે ભૂંકી તેનું જીવ્યું ગયું હવાઈ!

ભૂંકવાવાળો જીતી જશે, ને કરશે ઘણી કમાઈ!' (પૃ. ૩૩)

આમ આજની સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ અહીં પ્રતિબિંબિત થઈ છે.

બાળકોને પ્રિય પ્રાણી વાનરભાઈ! તેથીસ્તો વાનરભાઈ અહીં અનેક કાવ્યોમાં નાયક બનીને આવે છે. માનવ-વનર વાનરોમાંથી બન્યો એટલે કે ઉત્કાન્તિ-પ્રગતિ પામ્યો. તેથી વાનર માનવજાતની પ્રગતિ તપાસવા આવ્યો ને પછી તેણે પાછા જઈ કહ્યું :

દુનિયામાં પ્રભુએ અહીં ઘડિયા જીવ અનેક,
માણસ એ સઘળામહી મૂરખ નંબર એક! (પૃ. ૪૧)

કારણ માણસ બંધિયાર પેટી જેવા ઘરમાં રહે છે ને સોના-
ચાંદીના સિક્કા સંઘર્યા કરે છે. આથી તે જણાવી દે છે:

બ્રષ્ટ બની એની મતિ, ખોઈ બેઠી એ પુચ્છ,
વાનર-સંગત ખોઈને બની ગયો એ તુચ્છ (પૃ. ૪૨).

આમ વાનર માનવને એક જુદા જ માપદંડથી માપી, તેને
પોતાનાથી ઉતરતો ગણાવે છે! તો હેટ-કોટ-પેન્ટ પહેરનાર
વાનરને (માણસ જેવા બનનાર વાનરને) 'કુળબોળું' કહી
તેને વાનરસમાજમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે. 'કુળ-
અભિમાન' શું છે તે પણ અહીં વક્તાથી સમજાવ્યું છે.
અહીં 'દ્રાક્ષ ખાટી છે' ના શિયાળનો સગોત્ર વાનર પણ
છે અને અહંકાર રૂપી ઝેરને કારણે ભોંય પટકાવું પડે તેવી
સમજ આપનાર વાનર પણ છે.

હાથી-ઉંદર વગેરે પ્રાણીઓની પણ સરસ કથાત્મક કૃતિઓ
છે. શરીર જેવી જ હૃદયની વિશાળતા ધરાવતો હાથી તેને
ખિજવનાર શિયાળને પોતાની પીઠ પર બેસાડી નદી પાર
કરાવીને 'મોટાઈ' કોને કહેવાય તે બતાવે છે. એવું જ
ગૌરવશીલ વર્તન સિંહનું પણ છે. પણ હાથી જ્યારે
અભિમાની થાય છે ને ગધેડાને ધુત્કારે છે ત્યારે ગધેડો
તેને કહી દે છે:

ગરીબને શું દીધું આપે? સાધારણનું કર્યું શું કામ?
એક બીજાને મોટા કહીકહી મોટાઈ કેરું લજવ્યું નામ!
નથી થવું મારે હાથી, હું ગધ્ધો છું તે ઠીક છે,
નથી થવું મારે મોટો, હું છોટો છું તે ઠીક છે! (પૃ. ૪૮)
'સુંદર નામે ઉંદર' કાવ્ય ઉંદરની ચતુરાઈ, લય-પ્રાસની
આયોજના અને પરિસ્થિતિને કારણે આનંદપ્રદ બન્યું છે.
તેવી જ રીતે ઉંદરોની સભામાં બધા ઉંદરો પોતાના
દાદાઓની બહાદુરી માટે બડાશો હાંકે છે ત્યારે

ઠોબરો બોલ્યો : 'મારા દાદા તમ સૌના યે દાદા,
આપણા એ ભગવાન દાદાના બંદા છે શાહજાદા!'

નામ ઠોબરો પણ તે એવો ચતુર કે ભગવાનને જ દાદા
બનાવી દીધા! આ કાવ્યમાં ઉંદરોનાં નામ પણ મજા પડે
એવાં છે : 'ટાબરો, કાબરો, ગોબરો, તોબરો ને ઠોબરો!

નામમાં પણ પ્રાસ! પ્રાસના આવા પ્રભુત્વને કારણે જ આના
રચનાર કવિ સાચા અને સારા બાલકવિ તરીકે પોખાય
છે ને!

અહીં બબ્લે પ્રાણીઓને સાંકળીને દરેકની વિશેષતાઓનો
બાળકને પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે - કથારસમાં
ઝબકોળીને. જેમ ચતુર તેમ મૂર્ખ પ્રાણીઓની પણ વાતો
છે. સસલા સાથે દોડની હરીફાઈ કરનાર હાથીને શું
કહીશું? તો પ્રાણીના નિમિત્તે બાળકોને હિંમત, નિષ્ઠા,
મૂલ્યો-નીતિના પાઠ પણ ક્યારેક ભણાવવામાં આવ્યા છે.
એક સસલું એવું કે જરાજરામાં બી જાય. પોતાના જ
બીકણપણથી ત્રાસી જઈ તે નદીમાં મરવા માટે પડ્યું. તો
ત્યાં શું થયું? ત્યાં દેડકાઓ સભા ભરીને બેઠેલા. સસલાના
પગનો અવાજ સાંભળી તેઓ બી ગયાં ને નાસભાગ કરવા
લાગ્યાં. ત્યારે સસલાને સમજાવું :

મારા મનથી બીજા બળિયા, બીજાના મનથી હું,
તો શરમિંદા થઈ મારે મરવાનું કારણ શું?
બીક અને બહાદુરી બંને એક જ ચીજનાં નામો,
જીવવું એ જ ખરું, મરવાનો શીદ કરું હંગામો? (પૃ. ૩૪)

બોધનો બોધ અને અંત્યાનુપ્રાસને લીધે કાવ્યત્વનો પણ
આનંદ! 'માંચો ભગત' એ પત્રાલાલની 'સોનાનાં ઓજાર'
કથાની યાદ અપાવે તેવું સુંદર કથાકાવ્ય છે. કાવ્યનિક
કથાઓ સાથે ઐતિહાસિક પાત્રોની કથાઓ પણ અહીં છે.

માણસને કોઈ સીધી સલાહ આપે તે ગમતું નથી. આથી
કવિઓ પ્રાણી-પંખી કે પ્રકૃતિના નિમિત્તે જ તેને કંઈક કહેવા
પ્રયત્ન કરે છે. 'વડના ટેટા' દ્વારા કવિ સમજાવવા માંગે
છે કે ઇતિહાસમાં દટાઈ ગયેલાં વેરઝેરને ઉવેખવાની કંઈ
જરૂર નથી, ક્યારેક કવિ જૂની પ્રચલિત કથાનું ઉદાહરણ
લઈને કંઈક બોધ આપે છે; જેમકે, 'ભૂખ્યો ન્યાયાધીશ.'
તો 'સિંહની નોકરી' કે 'રાજાનો હુકમ અને સિપાઈ' જેવાં
કાવ્યો દ્વારા કવિએ સાંપ્રત જીવનની વિષમતા પર કટાક્ષ
પણ કર્યો છે. અલબત્ત, કવિનો આ કટાક્ષ બાલભોગ્ય છે
ખરો? - એ પ્રશ્ન જરૂર થાય છે. પણ એમ જરૂર લાગે
છે કે રમણલાલ સોની સાંપ્રતકાળમાં ઉછરતા બાળકની
નજરે આપણી આ દુનિયાને જુએ છે, તેના કાને તેની
વાતો સાંભળે છે ને તેની સમજ પ્રમાણે આ દુનિયા વિશે
વિચારે છે તેની સામે 'પ્રાણીનો બળદ અને બકરાગાડીનો

બકરો' કે 'બા તું એને વઢને!' જેવાં સંપૂર્ણપણે બાળકલક્ષી કે બાળકની અપેક્ષા કે બાળકનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં કાવ્યો પણ છે. 'બા, તું એને વઢને!'-માં કટાવનો સુંદર વિનયોગ થયો છે. સાથે જ ઈશ્વરને વઢવાની વાત રોમાંચક બને છે. 'બહેનના કૂકા'માંની આલંકારિકતા ચિત્તને પ્રસન્નકર બને છે :

આંખો એની તળાવડીમાં પોયણા પેઠે ખીલે! (પૃ. ૧૩૮)

બહેનના કૂકાની રમત અને આકાશમાંના તારલા પણ કોઈક દ્વારા વેરાયેલા કૂકા છે તો તે રમત-જોવાની મઝા કવિ વર્ણવે છે:

મજા રમતને જોવાની છે,

મજા રમતમાં રમવાની છે! (પૃ. ૧૩૮)

'જીવન : એક ખેલ' કાવ્યમાં જીવનની સાચી સમજ કેવી સાહજિકતાથી કવિ રમત સાથે સાંકળીને રજૂ કરે છે! જીવન અને જગત વિશે નવી સમજણ આપતાં કાવ્યો પણ ઉલ્લેખપાત્ર છે. જાતે બળીને સુગંધ પ્રસરાવતી અગરબત્તીનું ઉદાહરણ તો જાણીતું છે. કવિ અહીં શેરડીના ઉદાહરણથી જણાવે છે કે જેના હૃદયમાં પ્રેમ છે, સારા ગુણ છે તેણે સહેવાનું ને બીજાને સુખી કરવાનાં છે. 'શિયાળ અને શેકિયો' બાળકસમક્ષ વિશાળ જીવનદષ્ટિ રજૂ કરે છે. આંબા ઉપર કેરીઓ જોઈ શિયાળ કેરીઓ માંગે છે ત્યારે શેક પૈસા માંગે છે. એ સમયે શિયાળ કહે છે:

તમે થયા શી રીતે માલિક? ગોટલો તમે ઘડ્યો'તો?
તમે બનાવી શું આ ધરતી? સૂરજ તમે ઘડ્યો'તો?

* * *

'રખેવાળ માળીની પેઠે તમે ય છો રખવાળા,
એકલા ખાશો તો થઈ જાશો કાગડા જેવા કાળા!' (૬૪)

'કૂતરો અને ગધેડો' કાવ્ય દ્વારા કવિ જીવનનો એક સ્વસ્થ અભિગમ કલાત્મક રીતે રજૂ કરે છે. કૂતરો અરીસામાંનાં પોતાનાં ચાર પ્રતિબિંબ જોઈને ભસીભસીને લોથ થઈ જાય છે. જ્યારે (જેને આપણે મૂર્ખ કહીએ છીએ તે!) બીજા ચાર ગધેડાને અરીસામાં જુએ છે તો ખુશ થાય છે ને કહે છે કે આપણે વહેંચીને ખાઈશું. અહીં સુધી તો કૃતિ સરસ બની છે. પણ પછી કોણ જાણે કેમ બિનજરૂરી

ઉપદેશનું લટકણિયું તેઓ ટિંગાળી દે છે!

અહીં જેમ બાળકોના મનોરંજનાર્યે આખો પ્રાણીબાગ તેમ પ્રકૃતિની લીલાઓ પણ રજૂ થઈ છે. 'મનમાં આવે સટરપટર તે અટરપટર થઈ' ગાવાની મજા માણવાની મળે તેવા મેળાની વાત છે. કુતૂબમિનાર, ડબ્બો, એન્જિન, દાતરડું, તલવાર, ઘડિયાળ વગેરેના અનુષંગે તેમણે સરસ વિચારપ્રધાન કાવ્યો આપ્યાં છે. ક્યાંક પરંપરાનું ગૌરવ પણ કર્યું છે. વળી કેરી, મગફળી, બદામ જેવા ખાદ્યપદાર્થો પણ કવિતાના કામમાં આવ્યા છે. આવાં કાવ્યો પરથી કહી શકાય કે વિષય અને વિચારની તાજગીનો અનુભવ થાય છે.

વિષય-વિચારના નાવીન્યની સાથે તેના નિરૂપણની અનેક તરાહો અહીં પ્રાપ્ત થઈ છે. અહીં સંવાદાત્મક કાવ્યો સવિશેષ છે. તેથી જીવંતતાનો વિશેષ થાય છે. બાળકો સહેજ સહેજમાં 'ઢિશૂમ્', 'ઢિશૂમ્' કરતાં હોય છે. તેનો લાભ લઈ અહીં કવિએ જગતનાં અનેક તત્ત્વોના સ્પર્ધાત્મક વલણનું સરસ રીતે - મર્મસ્પર્શી આલેખન કર્યું છે. આ કાવ્યો અનેક રીતે યાદગાર બને તેવાં છે :

પદાર્થ ને પડછાયા સાથે ઢિશૂમ્! ઢિશૂમ્!
હુંની સાથે તુંનું ચાલે ઢિશૂમ્! ઢિશૂમ્!

તો 'પૂજાબહેન અને કાગડો'માં નવી જ રીત અપનાવાઈ છે. કથાનું નાટ્યાત્મક આલેખન અહીં ધ્યાનાર્હ છે. 'ગમે-રમે', 'ખાવા-ગાવા', 'બેસો-લેશો', 'તાજું-માજું' જેવા પ્રાસ દ્વારા જે તે પ્રક્રિયાનું થતું નિરૂપણ બાળકને તે યાદ રાખવામાં સરળતા ઊભી કરે છે. તેથી તેને ભજવવામાં પણ તે મદદ રૂપ થાય છે. પ્રાસ અને લય અહીં મહદ્ અંશે તાણાવાણાની જેમ વણાયા છે. ખાસ કરીને અંત્યાનુપ્રાસ લગભગ બધે ઠેકાણે જળવાયો છે. તેથી કૃતિઓ વાંચવી-ગાવી-ભજવવી ગમે તેવી થઈ છે. 'જનને, વનને, જળને, નભને ભરો બધાં સંગીતે' (પૃ. ૬૦) નો પ્રાસ અને ભાવ ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. તો 'બોતડો' કાવ્યમાં થતી સવાલ-જવાબની રમઝટ આનંદપ્રદ છે. 'દમદાર', 'કલદાર', 'રસદાર', 'કસદાર' જેવા શબ્દપ્રયોગો પ્રાસનો આનંદ આપે છે સાથે જ કૃતિના વસ્તુને પણ સરસ રીતે ઉઠાવ આપે છે. 'મીંડું', 'એકડો' પણ વિષય બનીને આવ્યા છે. 'એકડો' કાવ્યમાં જુદાજુદા ક્ષેત્રની અનન્ય વસ્તુઓ/

વ્યક્તિઓનો પરિચય આપવામાં કવિ સફળ રહ્યા છે. તો અહીં કેટલાક શબ્દો ધ્યાન ખેંચે છે, જેમકે, 'ધધૂલા' (પૃ. ૧૩૭), 'બોડાફોડ' (પૃ. ૧૩૦), 'બડી થઈ' (પૃ. ૧૩૦). તો તળપદા - ઘરગથ્થુ શબ્દપ્રયોગો પણ આકર્ષક બન્યા છે. તો કેટલીક પ્રક્રિયાઓમાં સ્વાભાવિકતા લાગે છે. તરસ્યા કાગડાને પૂજાબહેન 'કોકાકોલા' ધરે - ત્યાં આધુનિક બાળકનું વર્તન સહજ લાગે છે. વળી ઘણે સ્થળે એવું બન્યું છે કે કવિ બાળકની વાત કરતાં કરતાં કિરતારની વાત તરફ સહજ જતા રહે છે. અને નાના વિષય પરથી મોટી છલાંગ મારે છે. આ અર્થમાં પણ અહીં તાજગી છે. તે તેમના જ જૂના કાવ્યસંગ્રહો કરતાં અલગ છાપ ધરાવે છે. છતાંય બધું જ 'માંજેલું' અનુભવાતું નથી. સર્જનનો ઉલ્લાસ છે. લગભગ બધી જ રચનાઓમાં હળવાશની એક લહર વહ્યા કરે છે. બાળકને બૌદ્ધિક તેમ જ ભાવાત્મક આનંદ મળે છે. અલંકારોની ગૂંથણી પણ નવી પેઢીનાં બાળકોને સંતોષે તેવી છે. ને છતાંય એક ખૂણે એમ પણ થાય છે કે 'ઈડરનો વાણિયો' જેવી અલબત્ત, કેટલીક કૃતિઓ છે પણ તેને ટપી જાય તેવી કૃતિઓ ખાંસ મળી નથી. અહીં કેટલીક એવી પણ રચનાઓ છે જે બાલકાવ્ય તરીકે અસ્વીકાર્ય લાગે, પણ તે કૃતિઓનાં વિષય અને રજૂઆત તેને વ્યાપક રીતે ગુજરાતી કવિતામાં સ્થાન અપાવે. જેમ કે, 'પુષ્પની પ્યાલી' કે 'ફૂલની કળી' જેવી રચનાઓ. 'પુષ્પની પ્યાલી'માં કહે છે:

ક્ષુદ્ર તંબુરમાં મંત્ર કોણે ભર્યો?
કોણ એ શબ્દ ને કોણ લિપિ?

પર્ણમાં, તૃણમાં દઈ કોણે ભર્યું?
કોણ મધુ વેરતી મંજરી એ? (પૃ. ૩૧)

અથવા -

કળી ઊઘડી, ફૂલ બન્યું ને ઢબ્યું ધરાને ખોળે,
સુગંધ એની હવા બની ગઈ પ્રસરી ગગન-ગોળે! (૧૩૫)

'મનિયાનું મૂરખપણું' કાવ્ય માત્ર બાળકને નહીં, માનવમાત્રને બોધ આપે છે. સુન્દરમે 'હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું' એમ જે કહ્યું છે તેની અર્થચ્છાયા અહીં પ્રગટ થઈ છે. જે હંમેશાં બીજાને માફ કરે, બીજાની પ્રગતિમાં રાજી થાય, કદી વધુ લે નહીં કે ઓછું આપે નહીં ને તેથી સૌ જેને 'મૂરખ' કહે તેવી મનિયાની 'મૂરખાઈ' કવિ કહે છે તેમ લેવા જેવી છે. માણસ કેવો હોવો જોઈએ તેની અપેક્ષા અહીં વ્યક્ત થઈ છે.

આમ અનેક વિષયનાં કથાકાવ્યો અહીં ઘણાં છે. આવાં કથાકાવ્યોને લીધે જ આ સંગ્રહ મૂલ્યવાન છે. અહીંની કૃતિઓમાં કથાતત્ત્વ, સાથે કાવ્યત્વ, પ્રાસાનુપ્રાસ, લયાત્મકતા વગેરે છે. જેને લીધે બાળકો તેમને કંઠસ્થ કરી અભિનય દ્વારા રજૂ કરી માણી-મણાવી શકે તેવી બની છે. જોડકણાં છે. તે પણ આનંદપ્રદ છે. આમ, આ દળદાર અને સત્ત્વશીલ કાવ્યસંગ્રહ ગુજરાતનાં બાળકોને રમણલાલ સોની પાસેથી મળેલી ઉત્તમ ભેટ છે અને ગુજરાતી બાલકાવ્યસાહિત્યની મોંઘી મિરાત છે.

□

ઘટક ઘટક રામુ ડરણકર

પ્ર. લેખક: બી-૪, મનોરથ અમદા. ૧૯૯૭. ૩. ૪૪ રૂ. ૧૫

વલણ બોધાત્મક નથી

-સિલાસ પટેલિયા

લેખકનો આ પ્રથમ સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહ સ્વચ્છ, સુઘડ છાપકામ અને આકર્ષક મુખપૃષ્ઠને કારણે જોતાંવેત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં સંચય પામેલી રચનાઓ પણ રસપ્રદ છે. રામુભાઈ પોતે શિક્ષક છે. ને શાળાના સંચાલક પણ છે. બાળકો સાથેનો એમનો નાતો જીવંત છે, આ ગીતો બાળકોની કસોટીમાંથી પાર પડેલાં છે. બાળકોની કસોટી એટલે બાળકોને એ ગમે છે કે નહીં, બાળકો એ સૃષ્ટિમાં લયલીન થઈ જાય છે કે નહીં, આ બાળગીતો આવી

કસોટીમાં સફળ રહ્યાં છે. જેમાં બાળકો તરત સરી જાય - એવું મુગ્ધકર, વિસ્મયજન્ય બાળવિશ્વ અહીં અંકિત થયું છે.

અહીં જુદીજુદી ઋતુઓ વિશેનાં કાવ્યો છે. જેવાંકે 'શિયાળો', 'ચોમાસુ', 'ઉનાળો', 'ઘટક ઘટક' 'જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર'. ઋતુઓના જુદાજુદા મિજાજને કવિએ બાળમનથી અનુભવ્યો છે. એ હળવાશભરી શૈલીમાં પ્રગટ થયો છે. દરેક ઋતુની વિલક્ષણતા અહીં રજૂ થઈ છે જે બાળકને

પ્રસન્નતામાં ખેંચી જાય છે. આ ગીતોમાં બાળગીતોને અને બાળકોને માફક આવે એવી કાવ્યબાની છે ને એનાથી ચિત્રાત્મકતા રચાય છે જે બાળકને માટે બધી રીતે ઈન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ બની રહે છે. દા.ત.: 'ચોમાસુ' ગીતમાં આ પંક્તિઓ છે : 'આકાશે વીજળી મલકાય / ધરતી પર વાદળ છલકાય' (પૃ. ૨૨) પ્રાસની મજા તો છે જ સાથેસાથે આકાશ-ધરતી બેઉ નજર સમક્ષ ખડાં થઈ જાય છે. ક્યાંક કથનશૈલી રમૂજપ્રેરક ચિત્ર પણ રચે છે. દા.ત.: 'શિયાળો' ગીતમાં આ પંક્તિઓ છે.:

'સવારની ઊંઘ મીઠી મીઠી
મમ્મી મારી તીખી તીખી
ગુસ્સો એણે કર્યો સખત.
ઊંઘ મારી ઊડી તરતા' (પૃ. ૧૭)

'ઘટક ઘટક' ગીતમાં તો રવાનુકારી શબ્દોથી પ્રાસની લીલા સર્જાય છે ને એમાંથી લય પણ જન્મે છે, સાથેસાથે વરસાદ પંચેન્દ્રિયથી માણવાની ઘટના બની જાય છે.

ઉત્સવો-તહેવારો વગેરે બાળમન ઝંખે ને એને તરત આવકારે છે. અહીં એ વિશેનાં કાવ્યો પણ છે. જેમકે, 'ખેળો', 'હોળી', 'ક્રિકેટ', 'પતંગ' - આ ચારેય ગીતોની વિશેષતા એ છે કે એમાં સમૂહજીવન અને એનો ઉલ્લાસ કેન્દ્રસ્થાને રહે છે. સામૂહિક રીતે તહેવારો-ઉત્સવોને માણવાની ઘટના બાળકને આનંદ સાથે જીવનને વ્યાપક રીતે જોવાની દષ્ટિ પણ આપે છે. એ અહીં અનાયાસ આવે છે. વળી, આ કાવ્યોમાં બાળમનનું કૌતુક પ્રગટ થયું છે. જેમકે 'ખેળો' કાવ્યમાં એવું પ્રબળ કૌતુક બાળકપક્ષે છે, તો 'હોળી' 'ક્રિકેટ' 'પતંગ'માં તો રમવાની ક્રિયામાં સીધી સામેલગીરી છે. એટલે આવી પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ બાળકને વધારે ભાવે છે. એ રીતે આમાં હાથવગો આનંદ લૂંટવાની ક્રિયા મજાની બની રહે છે.

ભરપૂર ઉલ્લાસ માણવાની, મજાકમશકરી કરવાની બાળસુલભ એવી મસ્તી આ ગીતોમાં છે. આમાં બાળકોની વિવિધ રમતો છે. એમની ચબરાકી છે. વડીલોને સહજભાવે છેતરવાની વૃત્તિ છે. અલબત્ત, આ બધી જ ક્રિયાઓના કેન્દ્રમાં ક્રીડા છે. એ અહીં પ્રગટ થાય છે. 'તોફાન' 'કાનમાં કહું' જેવાં ગીતોમાં ઉલ્લાસ માણવાનું વલણ છે. કિલ્લોલ જ કેન્દ્રસ્થાને છે. કેટલાંકમાં પ્રકૃતિનાં ખીલેલાં રૂપો બાળક

પોતાની આંખે જુએ છે. ને જે અનુભવે છે એનું નિરૂપણ છે. એ આલેખન બાળકના મનને બરાબર ઝીલે છે. 'ફૂલ ખીલ્યાં' 'ચણોઠી', 'મારું ગામ', 'ખોરલો' વગેરેમાં આવું ભાવજગત નિરૂપાયું છે.

અહીં એવાં ગીતો પણ છે જેમાં વતન-ગામ, ગુજરાત અને ભારતદેશ પ્રત્યેની બાળહૃદયમાં પડેલી ભાવના પ્રગટ થઈ છે. આની ખૂબી એ છે કે એમાં સહજપણે બાળભાવ ચાલે છે. બાળક પર આ ભાવના લાદવામાં આવી નથી. એ ભાવના બાળકમાંથી ફૂટે છે ને વહે છે તેથી એ અનાયાસ લાગે છે. 'મારું ગામ', 'અમારી ગુજરાત', 'અમારો દેશ' આમાં ગામથી દેશ સુધીની ભાવયાત્રા વિકાસ પામી છે. 'ગાંધીબાપુ' 'મારી આશ', 'સરદાર'-ગાંધીજી, સુભાષચંદ્રબોઝ અને સરદાર પટેલ વિશેનાં આ ત્રણેય કાવ્યો આ રીતે જોવા જેવા છે.

બોલચાલની, સંવાદની, લયનીછટા સરસ ઝિલાઈ છે. (જો કે ઉમેરવું જોઈએ કે 'પાંદડું' અને 'ગોંદરું' કરતાં વધુ સુભગ પ્રાસ કવિ શોધી શક્યા હોત.)

આ સંગ્રહમાં ચારેક કાવ્યો એવાં છે જેમાંથી કથાબોધ મળે છે. વાર્તા મંડાતી હોય, બાળમન સમક્ષ એ તાદેશ થઈ ઊઠતી હોય એવી એની રજૂઆત છે. સંવાદાત્મક શૈલીથી નાટ્યાત્મકતા પણ ગૂંથાતી આવી છે. રમૂજપ્રેરક દર્શ્યો પણ રચાતાં આવ્યાં છે. 'કેરી અને કેળું' 'ઝાડ અને વાંદરું' 'ગોર અને લાડુ', 'ઢીંગલો અને ઢીંગલી' આ પ્રકારનાં કાવ્યો છે. 'ઝાડ અને વાંદરું' માંનો આ સંવાદ જુઓ:

'ઝાડ કહે, લ્યા વાંદરાભાઈ,
પાંદડું ના તોડો ભાઈ'

આવી ઠાવકી ટકોરનો વાંદરાનો તુમાખીવાળો જવાબ :

'એક તોડયું પાંદડું
એમાં ગજવ્યું ગોંદરું?'

સંગ્રહનું પ્રથમ કાવ્ય 'ચણોઠી'માં પ્રકૃતિનું નાનકડું રૂપ બાળક વિસ્મિત હૈયે - આંખે જુએ છે ને સંગ્રહનું છેલ્લું કાવ્ય છે 'પ્રાર્થના'. આમાં પ્રભુની અપરંપાર લીલા પ્રતિ બાળકનો વિનીતભાવ પ્રગટ થયો છે. બંને કાવ્યો જાણે બાળમનને સમગ્રતયા વિશ્વને જોવાની-માણવાની પ્રેરણા આપી રહે છે. એમાં ક્યાંય બોધાત્મક વલણ નથી. આ સંગ્રહનાં બધાં જ કાવ્યોમાં બાળકની સીધી સામેલગીરી

છે. બાળ આંખે, હૈયે અને કલ્પનાએ જે કંઈ દેખાય છે, પ્રતીત થાય છે એ અહીં વ્યક્ત થયું છે. તેથી એ સરળ, સહજ અને સુંદર લાગે છે. એ આ કાવ્યોની વિશેષતા

છે. વળી, પ્રાસ-અનુપ્રાસ અને શબ્દપસંદગીમાં ક્યાંય કૃતકતા નથી. એથી બાળકંઠે અને બાળહૈયે એ તરત વસી જાય એવાં બન્યાં છે. □

નરસિંહ પદમાલા - સં. જયંત કોઠારી

મૂળ પાઠ વિશે થોડોક ઊંડાપોંડ

ગુજરાત, અમદાવાદ, ૧૯૮૭-૮૧, ૧૪૨, ૩-૬૦

- હરિવલ્લભ ભાવોણી

મધ્યકાલીન ગુજરાતીના ભક્તશિરોમણિ કવિ નરસિંહ મહેતાની કવિતા પાંચસો-એક વરસથી લોકકંઠે આજસુધી જીવતી રહી છે. અર્વાચીન યુગના વાચકો-વિદ્યાર્થીઓને માટે તે સમગ્રપણે તેમ જ વિવિધ દષ્ટિએ કરેલા નાનામોટા અર્થાદિત સંચયોરૂપે વારંવાર પ્રસ્તુત થતી રહેવી જોઈએ. જ્યંત કોઠારી તથા સહાયક સંપાદક દર્શના ધોળકિયાએ તૈયાર કરેલા પ્રસ્તુત સંચયમાં, નરસિંહને નામે મળતાં પદોમાં મોટો ભાગ કૃષ્ણલીલાનાં પદોનો હોવાથી, એ પ્રકારનાં પદોને મુખ્ય સ્થાન આપેલું છે. પદો જે હસ્તપ્રતોમાં મળે છે તે હસ્તપ્રતોના સમયાનુક્રમે ગોઠવીને તે આપ્યાં છે. તેમાં જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્યનાં પદોનું સ્થાન ઘણું પાછળ આવે છે. પરંતુ માત્ર તે જ કારણે એ પદોની પ્રમાણભૂતતા નક્કી કરવી જોખમી ગણાય, કેમ કે એ પદો કંઠસ્થ પરંપરાએ જળવાતાં રહ્યાં હોવાથી તેમને લખી રાખવાની ઘણી ઓછી જરૂર રહે. તે જ પ્રમાણે અત્યારે જે નરસિંહ લોકકંઠે જીવતો છે, તેમાં પ્રભાતિયાં, જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્યનાં અન્ય પદો અને કૃષ્ણબાળલીલાનાં કેટલાંક પદો પ્રચલિત છે, શૃંગારનાં નહીં. પણ માત્ર તે જ કારણે શૃંગારનાં પદોની પ્રમાણભૂતતા નક્કી નહીં કરાય.

પાઠની આધારભૂત હસ્તપ્રતો અંગે માહિતી, પદોની પદવિભાગના નિર્દેશ સાથે વર્ણાનુક્રમણી, મહત્ત્વનાં પાઠાંતરો, મિતાક્ષરી નોંધ તથા મહત્ત્વના અને ઉપયોગી શબ્દોનો કોશ - એટલી સહાયક સામગ્રી અહીં આપી છે, જેની પાછળ જ્યંતભાઈની અનુભવી, પીઠ સંશોધકની દષ્ટિ છતી થાય છે. આપણા અન્ય અગ્રણી મધ્યકાલીન કવિઓના આવા પ્રકારના સંદોહો તૈયાર કરી આપવાની તેમની ભાવના, મધ્યકાલીન સાહિત્યના પ્રવર્તમાન અધ્યયન-અધ્યાપનના દુકાળમાં થોડીક વર્ષાધારાનો ભાગ ભજવી શકે તેમ હોઈને.

વહેલી તકે સિદ્ધ થાય એમ આપણે અવશ્ય ઇચ્છીએ.

જ્યંત કોઠારીએ સંપાદકીય વક્તવ્યમાં નરસિંહના નામે મળતી રચનાઓની પ્રમાણભૂતતા અને તેમના સંપાદનની સમસ્યાઓનો સહેજ સ્પર્શ કર્યો છે. એટલે આ અવલોકનને નિમિત્તે હું નરસિંહની રચનાઓના મૂળ પાઠ વિશે થોડોક ઊંડાપોંડ કરું. નરસિંહની પોતાની ખરેખરી રચનાઓ અને તેને નામે ચડેલી રચનાઓને જુદી પાડવાનું ભારે ગૂંચવણવાળું કામ તો જ્યારે થાય ત્યારે, પણ એટલું તો આપણે સામાન્ય સમજથી માનીને ચાલીએ કે નરસિંહે કેટલાંક જ્ઞાનદર્શનનાં, ભક્તિભાવ અને વૈરાગ્યનાં, કૃષ્ણની બાળલીલાનાં અને શૃંગારનાં પદોની રચના તો કરી જ હશે. એટલે એ પદો નરસિંહના જીવનકાળથી માંડીને આજસુધી કંઈ રીતે, કયા સ્વરૂપે ઊતરી આવ્યાં હોય તે વિશે કેટલીક અટકળો કરીએ :

૧. (૧) રચેલું પદ નરસિંહે પોતે કંઠસ્થ જ રાખ્યું હોય, ભજનમંડળીમાં તે ગાયું હોય, ભક્તોએ કંઠસ્થ કરી લીધું હોય, અને એમ તેની મુખપરંપરા ચાલી હોય. (૨) પદ રચ્યા પછી નરસિંહે તે લખી કે લખાવી લીધું હોય, તેની નકલો થઈ હોય અને એમ તેની નરસિંહના જીવનકાળથી જ લિખિત પરંપરા ચાલી હોય. (૩) કંઠસ્થ પરંપરામાં જે પદ હોય તે પછીથી કોઈએ લિખિત રૂપે ઉતારી-ઉતારાવી લીધું હોય, અને લિખિત પરંપરામાં જે પદ કોઈકે જોયું તે કંઠસ્થ કરી લીધું હોઈ તેની મુખપરંપરા ચાલી હોય. ૨. નરસિંહે જે અમુક પદ રચ્યું તેને પોતે તત્કાળ લખી કે લખાવી લીધું હોય કે તેમ ન કર્યું હોય, પરંતુ તે પદના પાઠના ઉચ્ચારમાં અથવા તો જોડણીમાં એકવાક્યતા તો તેણે જાળવી જ હોવાની. સ/શ ની, ય કાર લખવાની

કે તેના અભાવની, અનુસ્વારની, શબ્દગત હકારના આગળ-પાછળના સ્વરની, કરણ-અધિકારના ઇ / હ પ્રત્યયની - એમ આપણને હસ્તપ્રતોમાં જાણીતી વિવિધ પ્રકારની અસંગતિઓ નરસિંહ પોતે પદના પાઠના પોતાના ઉચ્ચારણમાં કે લેખનમાં ચલાવી લેતો હોય એવું ન માની શકાય.

૩. હવે કોઈપણ પદના મૂળ ઉચ્ચારણ, લેખન / જોડણીમાં (શબ્દક્રેર, પંક્તિ/કડીનો ફેર વગેરેની વાત બાજુએ રાખીએ) પછીની કંઠપરંપરામાં તથા લિખિત પરંપરામાં ફેરફાર ઉત્તરોત્તર થતો જ રહે - થતો જ રહ્યો હોય. પદોનું ગેય સ્વરૂપ તથા ભક્તનો ભાવ પોષવા અને વ્યક્ત કરવાનું તેમનું પ્રયોજન. એ કારણે તેમનાં શબ્દરૂપો અને શબ્દો મૂળવત્ જળવાઈ ન જ રહે.

અનિવાર્યપણે, ભાષાસ્વરૂપમાં થતા રહેતા ફેરફારો અનુસાર તે બદલાતાં રહે, અને પ્રત્યેક જીવંત પરંપરામાં એમ જ બને. વળી તાલીમ પામેલા જૈન પરંપરાના લહિયા જેટલી ચીવટ રાખી શકતા, તેટલી આ પદલેખકો ક્યાંથી રાખે? આને લીધે પદોની વિવિધ હસ્તપ્રતોમાં અસંખ્ય પાઠભેદો મળે છે. કેટલાંક પદોનો તો બોલીસ્વરૂપમાં પણ પાઠ મળે છે.

૪. પરિણામે, માનો કે કોઈક ધોરણે આપણે ક્યાં પદો નરસિંહનાં પોતાનાં છે તે નક્કી કરી શકીએ, તો પણ એ

પદના પાઠનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવાનો ન ઊકલી શકે તેવો કોયડો આપણી સમક્ષ રહે જ છે. મળતી હસ્તપ્રતોને આધારે (કે મૌખિક પરંપરાને આધારે) જે પાઠ આપણે સ્થાપિત કરી શકીએ તેમાં શબ્દરૂપો અને શબ્દ પરત્વે ન ટાળી શકાય તેવી વિસંગતિ રહેવાની જ. વળી, તે સ્થાપિત પાઠ મૂળ પાઠ પછી બસો-એક વરસે જે પાઠ હશે તેની જ ઝાંખી કરાવી શકશે.

૫. આવી પરિસ્થિતિમાં જે નરસિંહનાં જ ગણી, માની શકાય તે પદોનું મૂળ શબ્દસ્વરૂપ કેવું હશે, તેની ઝાંખી, (૧) પંદરમી શતાબ્દીની અન્ય ગુજરાતી કૃતિઓમાં જે જૂનાં શબ્દસ્વરૂપો જળાવાયાં છે તેને આધારે, તથા (૨) ભાષા-વિજ્ઞાને પંદરમી શતાબ્દીની ગુજરાતીનું જે ધ્વનિસ્વરૂપ અને રૂપરચના નક્કી કર્યાં હોય તેને આધારે કેટલાંક પદોના પાઠની કામચલાઉ પુનર્ઘટના કરવા દ્વારા જ આપણે કરી શકીએ*

*અલહાબાદના હિંદી હસ્તપ્રત-સંગ્રહમાં નરસિંહ મહેતાની ઘણી રચનાઓની એક હસ્તપ્રત છે. તે ગુજ. સા. પરિષદ, ગુજ.સા.અકાદમી જેવી આપણી કોઈક સંસ્થા દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય તો કેટલીક નવી પાઠસામગ્રી અવશ્ય મળે. તે જ પ્રમાણે રાજસ્થાનના હસ્તપ્રત સંગ્રહોમાં નરસિંહની રચનાઓની હસ્તપ્રતો મળવાની ઘણી શક્યતા છે. - હ.

દેશ-પરદેશની લોકકથાઓ : પવનકુમાર જૈન

કોમલ પબ્લિકેશન્સ મુંબઈ-અમદા. ૧૯૯૭-૩ ૧૭૨-૩ ૧૦૦

જીભ અને કાને વચ્ચે વહેલી રસધાર...

રાધેશ્યામ શર્મા

સ્વદેશમાં, સ્થાનિક ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં લોકકથાનું નામ પડતાં જ મેઘાણીની 'સૌરાષ્ટ્ર રસધાર' સાંભરે... જે ઝવેરચંદ મેઘાણીની છે નહિ, હતી નહિ એવી રસધાર ક્યાંથી ઝમી, ટપકી? એ લોકકથા-રસધારના સર્જકનું નામ ખુદ મેઘાણી કે એમના જેવા અન્ય શોધક સંપાદકો પણ કહી શક્યા નથી, કહી શકે પણ નહિ. ક્યાંથી કહે? આ તો 'આગે સે ચલી આતી હૈ,...આગળથી એટલે ક્યાંથી તે ભાગ્યે જ કહી શકાશે અને કહેવું હોય તો સમસ્ત 'લોક'ના નામે જ ચઢાવવું યોગ્ય છે. ગીતો, કથાઓ, રાસડા, દુહા, ગરબા, મરશિયા, સાખી - આવા સમગ્ર લોકસાહિત્યનું

અધિકૃત કર્તૃત્વ - 'લોક' નામના અથવા બે-નામના અજ્ઞાત સર્જકોનું પ્રદાન લેખાય.

'લોક' એક વ્યક્તિ નથી, સમૂહ છે. સમૂહ આખો કથા-વારતા કહેવા બેસે નહીં. મસમોદું જંગલ સાચું, પણ કહેનારું તો કો'ક ધૂણતું ઝાડ જ હોવાનુંને! જે ઝાડનાં મૂળિયાં જટિયાં સમસ્ત જંગલ સાથે જોતરાયેલાં હોય એવી પરંપરાપરક વ્યક્તિની જીભે દેશ-પ્રદેશ-પરદેશ-ઉપદેશની પુરાણકથાઓ અને પરીકથાઓની ગંગાજમની સમૂહના કાને તરફ ધસવાની અને કાને ઝીલી ઝલેલી કથાઓ અલટાટી-પલટાટી એમની જીભે પેઢી-દર-પેઢી આગળ ધપવાની. જીભે

પ્રવેશ

જાન્યુઆરી

માર્ચ

૧૯૯૮

૧૧

વહેલી લોકકથા કાને જ ઝીલી હતી આગળ ઉપર, એટલે એ ક્યારેક કયા કાને સાંભળેલી અને જીભે વહેવડાવેલી, તો ક્યારેક કઈ જીભે કથેલી અને કોના કાને સુણેલી એનો અભિન્ન સંકર થઈ જતાં અંતે હાથ ધોઈને કહી દેવું પડે કે કાન-જીભની અથવા તો જીભ-કાનની અનિવાર્ય જુગલબંધી જણાય છે. જેને આપણે અભણના ખાનામાં ખસેડીને મૂકી મારીએ એ લોક વાંચી-લખી શકવાને અશક્તિમાન હતું તે પોતાની અસ્મિતા અને અભિવ્યક્તિ, આવી જીભ-કાનની જુગલબંધી જાળવી શકેલું. યુગે જેને 'કલેક્ટિવ અનકોન્શયસ' કહે છે તેવી અજ્ઞાત અને લોકશબ્દસંકેતવેત્તાઓ 'કલેક્ટિવ કોન્શયસનેસ' કહે એવી સામુદાયિક ચેતના-સંવેદનાનો ચિતાર ચિત્રાત્મક કથનશૈલીમાં દેશ-વિદેશના સર્વ લોકવાડમયમાં મળે છે. કથાસરિત્સાગર હોય, પંચતંત્ર હોય, જાતકકથા હોય, ઈસપકથા હોય કે અરેબિયન નાઈટ્સ હોય જ્યાંજ્યાં વિસ્મય વત્તા ભયનું સામ્રાજ્ય ત્યાંત્યાં રહસ્ય, જાદુ, ચમત્કાર, ઈલમ, નુસખા, ટુચકા, કામણટુમણવશીકરણ, મારણ, ઉચ્ચાટન, રાક્ષસ, ખવીસ, હૂરીઓપરીઓ - ટૂંકમાં આલોક પરલોકનો લોકોત્તર સરંજામ સામગ્રી લેખે હાજરાહજૂર હોય ત્યાં લોકનાટ્યતત્ત્વની રસધાર અહોનિશ નિર્ઝર્યા કરે.

દેશ-પરદેશની લોકકથાઓ ગુજરાતીમાં અવતારવાનો આ પ્રથમ જ પ્રયાસ નથી; એમ કહેતી વેળા ખ્યાલમાં રમણલાલ સોનીના ૪૬૪ પૃષ્ઠીય ગ્રંથ 'વિશ્વનો લોકકથાભંડાર' છે જેનું પ્રકાશન ૧૪ વર્ષ પૂર્વે ૧૯૮૩માં થયેલું, પરંતુ એ પ્રકાશનમાં ભારતની લોકકથાઓ નહોતી જ્યારે અહીં ચીનથી આરંભી આયર્લેન્ડ સુધીની ૩૪ કથા-જાત્રામાં માળવા, રાજસ્થાન, હરિયાણા અને ઉત્તર ભારતને પણ સ્થાન સાંપડ્યું છે.

'વિશ્વનો લોકકથાભંડાર'માં ૪૨ કથાઓ છે એમાં પ્રત્યેક દેશની માત્ર એક જ કથા છે જ્યારે 'દેશ-પરદેશની લોકકથાઓ'માં કેટલાક દેશોની એકાધિક કથાઓ સમાવાઈ છે. નોર્વેની ૨ કથાઓ છે : ખોવાયેલો ઘોડો (પૃ. ૫૮) ખેતરપાળનો નવો લેંઘો (પૃ. ૯૩). ચીનની ૩ કથાઓ છે : 'આદુનું ઝાડ (પૃ. ૧)' 'ભાઈબંધનો જવાબ'(પૃ. ૫૦) 'જાદુઈ પોપટ' (પૃ. ૧૧૩). રશિયાની પણ ૩ કથાઓ છે : 'ખેડૂત મરી ગયો'(પૃ. ૧૫) 'સજ્જડ બદલો લીધો' (૩૯) 'ત્રણ કોથળા ઘઉં અને બે બળદ' (પૃ. ૯૫).

લેખકનો પણ આ સામ્યવાદ જ ગણાય, સંતુલન સાચવવા પૂરતો! બ્રહ્મદેશની ૨ કથાઓ છે : 'સ્ત્રીની કપટલીલા' (પૃ. ૩૬) 'ઘૂવડની સારવાર' (પૃ. ૧૦૭)

ભારતની લોકકથાઓ પાંચ છે : એમાંય માળવાની તો બે કથાઓ : 'આવતા જનમનું ઋણ'(પૃ. ૬૮) 'જેવું જેનું નસીબ' (પૃ. ૧૧૮). રાજસ્થાનની 'દિલ્હીના કાજીનો ન્યાય' (પૃ. ૮૯). ઉત્તર ભારતની 'રામબાણ ઈલાજ'(પૃ. ૧૦૬). હરિયાણાની 'ચૌધરીનો પત્ર'(પૃ. ૫૮). 'હિમાચલ પ્રદેશની 'ઝઘડાના ફળ મીઠાં'(પૃ. ૧૧૦). કહેવું પડે, લેખક દેશપ્રેમી સ્વદેશી છે! પેરા ભારત મહાન...

તો પરદેશ-પ્રેમી પણ ક્યાં નથી? પવન તો ગમે ત્યાં ઊડી જઈ આવી શકેને - દેશ-વિદેશની પાર, પ્રવાસી પારાવારનો નહીં તે? સિબેટ, ટ્યૂનિસિયા, મોરોક્કો, પોર્ટુગલ, જાપાન, બ્રહ્મદેશ, ઈટાલી, આઈસલેન્ડ, વિયેટનામ, નોર્વે, ધાઈલેન્ડ, વેઈલ્સ, અરબસ્તાન, ડેન્માર્ક આદિ દેશોની કથાઓની વિવિધ વાનગી પીરસાઈ છે.

ભાતીગળ પાત્રોનું ક્યારેક ઉરાંગઉટાંગ - ક્વિફ્ઝોટિક અને ભિન્ન ભિન્ન લોકાલનું એકઝોટિક નિરૂપણ પ્રસ્તુત કથાઓનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ છે. તળપદ ગુજરાતીમાં આપણા કળાકાર ગુલામમોહમ્મદ શેખે દીબાયો (પ્રસ્તાવના)માં યોગ્ય જ કથ્યું છે :

'પવનકુમાર જેને ચોમેરથી ચૂંટેલી વારતાઓ વરસો લગી અત્રત્ર છપાતી મેં જોઈ છે ... હવે બધી ભેગી થઈને આવી છે ને દેશદેશાવરના ગંધસ્વાદસ્વર છલકે છે ત્યારે રોમાંચ, ગલીપચી, મસ્તી ને ઉશ્કેરાટ બધું સાથે થાય છે. આટલી બધી ને એકી સાથે!'

અહીં અપરુચિ લાગે તોયે મજાકમાં કથા વિના નથી રહેવાતું કે હા શોખજી, 'એકી' સાથે પણ બેકી સાથે નહીં એવી આ પવન-પ્રસ્તુત કથાઓ આપણે શૌ કથારસિકો બાળક બની રહીએ તો સિંદબાદના સગડ કાઢતા અજ્ઞાત ટાપુ પર આવી ચડાય, અલાદીનનો દીવો ઘસાતો સંભળાય, વિક્રમ-વેતાળના સંવાદો સંભળાય વગેરે વગેરે... પણ શોખની વાત સાચી કે વારતાની વાવમાં ઊતરવા રોજબરોજના જોડા કાઢવાની શરત છે. ઊડવું હોય તો પવનપાવડીઓય તૈયાર છે....

હવે લેખક પવનકુમારનો, પુસ્તકમાં 'પુરવણી' નામે પોસ્ટસ્ક્રિપ્ટ અનુલેખ પણ અંગત કથાવારતા જેવો છે, જે એમની

સંવેદનાનો સીધો આલેખ આપે છે. કપોલકલ્પિત, નાટક, ઈતિહાસ સાથે કોકશાસ્ત્રના પ્રાથમિક પરિચયનો પરિમલ પવનબ્રાન્ડ ગદ્યશૈલીમાં જે આખી ચોપડીની ભાષારિદ્ધિ છે એમાં વણાઈ ગયો છે. પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતની ભેળ અને સેળ આવાં વિધાનોમાં સરસ મુકાઈ છે : 'લાંકસભામાં આટલા સભ્ય અને રાજ્યસભામાં તેટલા સભ્ય. એમાં અસભ્ય કેટલા, એનો શું જવાબ?... અસલના લોકો ને અસલી વાતો...લાંબીને ટૂંકી કરી. ટૂંકી હતી એને ટૂંકી શું કરે? બુઢી હતી એની ધાર કાઢી. ધૂળ જામી હતી એને ઝાપટીને ઊજળી કરી. દેશી બોલીમાં રમતી કરી મૂકી. પોથી બાંધી તમને આપી.

આટલું લખ્યા પછી એક મહત્ત્વની અપેક્ષા બાકી રહી ગઈ. 'દેશ-પરદેશની લોકકથાઓ' રમતી મેલવાના ઉત્સાહમાં અનુવાદક-રૂપાંતરે આ કે તે કથા કયા કયા ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત કીધી એ પ્રત્યેક કથા નીચે અથવા તો ગ્રંથના અંતે આવા સંદર્ભગ્રંથોની સામાન્ય યાદી પણ આપી હોત તો ભાષાંતર-રૂપાંતરમાં તેમણે કેવી અને કેટલી હેતુભરી જહેમત વહી એનો ક્યાસ અને કસ નીકળત. વાર્તાઓના વસ્તુઘટક કે મૂળના રૂપાંતરની ભાષા-શૈલી વિશે ઉત્સુક અભ્યાસીઓ માટે સંબંધિત સંદર્ભગ્રંથ ઉપયોગી સામગ્રી બની રહેત.

દા.ત. ઈદ્રિસ શાહની સૂફી કથાનું અંગ્રેજીમાં શીર્ષક 'ટાઈગર' છે એનું લેખક પવને ભાષાંતર ના આપતાં, ધ્યાનાર્થે શીર્ષક રચ્યું. 'આ સમાચારમાં રસ નથી.' પછી

'હર્નિંગ ટાઈગર' શબ્દમાંથી 'હર્નિંગ'નો અનુવાદ અને 'મરોડિંગ કેટ'માંથી 'મરોડિંગ'નો અનુવાદ ન આપ્યો તે તો ઠીક કર્યું પણ અંગ્રેજીમાં હરણના મોંમાં વાક્ય છે : 'The Lord of the Jungle approaches, the tiger is in a killing mood, flee for your life.'

હવે એનું લેખકે રૂપાંતર-ભાષાંતર કેવું કર્યું તે વાંચો : 'પાછળ એક ઘાતકી વાઘ આવે છે, માટે જીવ વહાલો હોય તો ભાગી છૂટ.' (પૃ ૩૫)

મૂળ સૂફી કથામાં વાઘ વિશેના હરણવચનમાં વનના રાજા અને એમની પધરામણી વિશે જે માનવાચક ભાવ-ઉલ્લેખ છે તે તદ્દન કાઢી નાખી લેખકે મૃગ-મુખમાં 'એક ઘાતકી વાઘ' જ બનાવી દીધો તે કેવું લાગે છે? કદાચ હું મૂળને વફાદાર રહી ભાષાંતર જ કરું, રૂપાંતર રહેવા દઉં. આ એક ઉદાહરણ પરથી પવનની દિશાદષ્ટિનો પૂરેપૂરો નહીં પણ પૂરતો અંદાજ આવે... લેખક જોકે કહી શકે કે તમારી પાસે છે તે ઈદ્રિસ શાહની 'ધ મેજિક મોનેસ્ટ્રી'ની નકલ મારી પાસે નહોતી, બીજી જ છે! તો એટલે જ કહેવું પડે છે કે બીજી કે ત્રીજી જે ચોપડી હોય એના સંદર્ભગ્રંથની યાદીના સમાચારમાં અભ્યાસીઓને રસ છે!

'ઈમેજ'રસિક સુરેશ-મહેશને આવું જેબદાર પ્રકાશન કર્યું એ માટે તેમજ સુરેશ દલાલે અનુમોદનમાં કશું ન લખીને પવનને આભારી બનાવ્યો છે - એ બદલ અભિનંદન! અનોખા મુખપૃષ્ઠ માટે અતુલ-નૌશિલને પણ અભિનંદનો.

□

વસવસો : કિશોરસિંહ સોલંકી

વિશેષ કથારૂપ સામાન્ય ભાષારૂપ

પાંચ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૭. ક્રા.૧૧૬. રૂ. ૬૦

-માય ડિવર જયુ

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ પહેલી વાર ભારત-દર્શન-વેળાએ 'દરિદ્ર' નારીને સગી આંખે જોઈ અને એમની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં, ત્યાં સુધી એમનું દષ્ટિગ્રિહ (પોઈન્ટ ઓફ વ્યુ) વાસ્તવનિષ્ઠ સર્જકનું હતું; પણ 'આમ ન હોવું જોઈએ'ની ભાવનાના જન્મ સાથે એ ચિંતક બની ગયા, અને દરિદ્રને 'નારાયણ'રૂપે સ્થાપીને આગળ વધ્યા. જો કે, એનાથી ભારતીય સમાજજીવનમાં જે અહિંસક પરિવર્તન આવ્યું તેનું મૂલ્ય અહિંસક સત્યાપલટાના પરિવર્તન

કરતાં અનેકગણું વધારે છે; કોઈ ઈતિહાસકારે ભવિષ્યમાં આ ઉજ્જવળ પ્રકરણ લખવું પડશે. પરંતુ એનાથી નવલકથાને, કે જે 'સામાજિક વાસ્તવ'ના આલેખનને મુખ્યત્વે તાકે છે એને, બહુ લાભ થયો નહીં. તે કાળની જાનપદી નવલકથાઓ પણ 'આદર્શપરક' વાસ્તવનું આલેખન કરવામાં રાચી રહી. તે પછી, આધુનિક યુગના નાગરી ઝળહળાટમાં જાનપદી આલેખન ઝાંખું રહ્યું. છેલ્લા એક-દોઢ દસકાથી એ ખરેખરા વાસ્તવરૂપે સામે આવતું થયું

મહાશ

જન્યઆસી

માર્ગ

૧૯૯૮

૧૩

છે. દક્ષિત કથાસાહિત્ય અને તળપદ-કથાસાહિત્ય એના પ્રભાવશાળી પ્રવાહી છે. નવલકથા તરીકે 'વસવસો' ક્યાંક આ સમયગાળામાં બેસે છે.

મૂલ્યપરસ્ત-આદર્શપરક 'સામાજિક વાસ્તવ'ના ચિંતને એક બીજી સૂગ પણ જન્માવી હતી : પશ્ચિમમાં બેત્રણ સદીથી યંત્રોદ્યોગીકરણ-અર્થપ્રાધાન્ય-શહેરીકરણના પ્રભાવે પરિવર્તનો આવ્યાં હતાં તેણે સંસ્કારજીવનમાં આમૂલ ફેરફારો આદર્યાં હતા. આ સદીના આરંભથી એણે અહીં પણ જોર પકડ્યું હતું. વિચ્છત્તિના, અસંગતિના, એકલતાના, રિક્તતાના એ માનવભાવોને આધુનિક સર્જકોએ ઓળખાવ્યા ત્યારે ગાંધીદર્શનપ્રભાવી સાહિત્યકારોને એ પરાયા લાગ્યા હતા. એ દષ્ટિએ 'વસવસો' એક સદી પહેલાં પ્રગટ થઈ હોત તો અર્ધી સદી વહેલી ગણાત; 'વસવસો' આજ પ્રગટ થાય છે ત્યારે અર્ધી સદી મોડી છે. પણ સ્થાને છે. નવલકથા એવું સ્વરૂપ રહ્યું છે કે એ જે-તે કાળખંડમાં ઘટેલી નોંધપાત્ર ઘટનાને ગમે ત્યારે આલેખ્યા વિના ન રહે. વરાળના ફૂટકારે અને વીજળીના ઝબકારે યુગોજૂની નદીકાંકાની સંસ્કૃતિનાં મૂળિયાં હલાવી નાખ્યાં. એણે માતા અને પિતા, કુટુંબ અને ઘર, જ્ઞાતિ અને સમાજ, ગામ અને વતન, બાપીકી વારસો અને પરંપરિત ધર્મ વચ્ચે ફાલેલા-ફૂલેલા માનવભાવોને હચમચાવી નાખ્યા. ટેવવશ જીવન જીવતા માનવીને આ પરિવર્તનો આઘાતકર હતાં. પણ નિવારી ન શકાય તેવાં ય હતાં. 'વસવસો'નાં કથ્ય અને કથાનક એ ભૂમિ પર ફણગાયાં છે.

એ રીતે આ કથાનક માત્ર ચેહર ડોશીના અંગત પ્રતિભાવોનું ન રહેતાં વિશાળ સામાજિક વાસ્તવનો ચિતાર આપે છે. ચહેર અને એના પતિએ જુવાનીમાં મહેનત-મજૂરી કરીને ખેતી સમૃદ્ધ કરી હતી. ઘરનાં માન-મોભો ને આબાદી વધાર્યાં હતા. એમના સંસ્કારો ઉત્તર કોટિના હતા; દાન-પુણ્ય, ધર્મ-નીતિ, પરોપકાર-ઉદારતા, કર્મઠતા-સ્વસ્થતાના સદાયરણથી એ ગૌરવભેર દિવસો વીતાવતાં હતાં. તે કાળની રોજિંદી ઘટનાઓને લેખકે વિગતવાર આલેખી છે; એનાથી કથાનક ભર્યુંભર્યું લાગે છે. એમાં લેખકના 'અનુભવ'નો પડઘો ય સંભળાય છે; એ વાસ્તવને શોભાવે છે. આ સ્થાયી જીવનમાં પેલાં આક્રમણો ઉથલપાથલ મચાવે છે. અને પાંચપાંચ પુત્રોના પરિવારો વચ્ચે ય ડોસા-ડોશીને એકલાં રહેવાનો વારો આવે છે. ડોસાના મૃત્યુ પછી ચેહર

ડોશીનું કોઈ ધ્યાન પણ રાખતું નથી એવી સ્થિતિ છે. ડોશીનો આ બળાપો કથાનું ચાલકબળ છે - 'મારાં પોતાનાં જ કેટલાં દિલ થયાં સે? એમાં કોઈ મારું નથ ! બધાં પોતાનામાં જ જીવે સે.' (૫૧)

એ દંપતી એમના જમાનામાં પોતાને માટે ન'તાં જીવતાં, પોતાનાને માટે જીવતાં; અને સહુને પોતાનાં માનતાં. એ કુટુંબ-સમાજ-યુગ જ બીજી ભાતનો હતો, એ ચેહરના આ ઉદ્દગારોમાં જોવા મળે છે :

'જ્યારે અમારો કૂવો ચાતો'તો ત્યારે હું રાતે આવીને અધમણ દયણું દળીન પાટી ઉઘતી, તોય સવારમાં ઊઠીને એટલા સેટલા અને કદી કરીને દાઢાની કિનાર નીકળવાના સુમારે તો સેતરમાં પોલી જતી, એમ કરીને તો કૂવો કર્યો'તો. હવે વઉને - એ કૂવો ઉપર મશીન આવ્યું સે. કોહ જોડવાનાં નથ. ગામમાં કોઈનો થઈ સે. દયણું દળવાનું નથ. ડેરીઓ ચાલી સે. ને વા. માં વલોવાનાં નથ. તોય થાડી જાય સે.' (૫૦)

- 'રાત ને ઢાકો મશીને ચાર-પાંચ ઉકયડા સેતરમાં રોળાઈ જાય. ખાવામાં પણ એક જણ શેર ઘીથી એકો નો ઊતરે. લોકોનાં મન પણ મોટાં. ખાનાર જેટલું ખાય એટલું ખવરાવે. અરે! પોતાના આંગણે કોઈ વેળા-કવેળાનું આવ્યું વોય તો ભૂખ્યું ની જાય. આજે તો કોઈ આંગણે આવે સે તો લોકોન કાળ જેવું ત્યારે સે.' (૫૦)

- 'એવાં દૂઝતાં ચોમાહાં આવતાં, ઉનાળામાં પણ આંધામાં પાણી સૂકાતાં નઈ. હવે તો આંધા જ યાં નથ. જ્યાં શેરડીઓ અને ડાંગર થતી ત્યાં બાવા બાથોડે આવે છે. જુઓને, અમારો આંઠાવાળો કૂવો તો ચોમાસામાં ઉપરથી છલકાતો'તો અને હવે તો તળિયું પણ ઢંકાતું નથ.' (૫૦) 'વસવસો'માં, આમ, જનપદની ઊથલપાથલનો ચિતાર મળે છે; અને સુવાચ્ય રીતે મળે છે. એ માટે લેખકે ચેહર ડોશીની સ્વાગતોક્તિરૂપે પ્રયોજેલી સ્મરણકથાની પ્રવિધિ (ટેકનિક) પણ ઉપકારક બની છે. એનાથી વાસ્તવનું આલેખન સચ્ચાઈભર્યું અને સૂત્રાત્મક રહ્યું છે. વાચક ચેહરના હૃદયગત સાથે સામંજસ્ય સાધી શકે છે અને 'વસવસો'ના વિચ્છત્તિભાવના આરોહ-અવરોહને, એનાં કરુણ અને રોદણાંને માણી શકે છે. આમ, કથ્ય અને કથાનક પૂરતી આ નવલકથા એક વાર વાંચી-શકાય એવી બની છે.

જ્યારે, તદ્દિદોના મતે, સારી નવલકથા ફરી વાર વાંચવાનું મન થાય, તે 'વસવસો'ના અનુસંધાને થતું નથી. એ માટે એની કથાભાષા જવાબદાર લાગે છે. સ્વાભાવોક્તિને રસોક્તિમાં પલટાવી નાખનાર ભાષા હોય છે. કથાવિષય તરીકે તો જીવનનો કોઈ પણ ખંડ, કોઈ પણ ક્ષણ હોઈ શકે; કથાસંરચનામાં કોઈ પણ પ્રવિધિ કે પ્રયુક્તિ (ડિવાઈસ) કામે લગાડી શકાતી હોય; પરંતુ એ સઘળું વ્યક્ત થાય ભાષા વડે, એને સર્જકસ્પર્શ મળે ભાષા વડે. સાહિત્ય શબ્દની કળા છે એટલે તો બી એડ બાદશાહો ગમે તેટલા ધમપછાડા કરે છતાં 'લોકપ્રિય' નથી થતાને! ભાષાસંકરતા 'વસવસો'ની આસ્વાદ્યતાને વણસાડી મૂકે છે. કથાનક જેટલું સ્વાભાવિક અને સતતગતિ ચાલે છે, એટલી સહજતા કથાભાષામાં જળવાતી નથી. ચેહરની સ્વગતોક્તિ સરસ સ્વાભાવિકતા જન્માવે છે; પણ એ સ્વગતોક્તિમાં લેખકનો અવાજ ભળે છે ત્યારે કથા વણસી જતી લાગે છે. ચેહરની સ્વતોક્તિ સાદંત આક્રોશપૂર્વક ચાલે છે. એમાં તળપદ-બોલીના લય-લહેકા અને રૂઢ પ્રયોગો કથા-સંરચનાનું આકર્ષક અંગ બની રહે છે : 'હાથે ખાવાનું અને બાથે ધાવાનું' (૬) 'બળ્યું, કજિયાનું મોં કાળું, એમની હારે કૂણ કૂતરવાઘરિયા કરે?' (૧૪) 'વધારે ગુંબડે વધારે વેદના.' (૨૮) 'આંધ તો હાંજથી હવાર વેગળી સે.' (૨૯) 'ભરી ગોળીમાં કોશ મારી.' (૩૮) 'હવે તો કેવો જમાનો આયો છે? ઝૂંટવી લેવાની જ વાત, બીજું કાંઈ નહિ, આંખે જુએ તો પગે તાણે અને પગે જુએ તો હાથે ખસેડે!' (૩૯) - જેવા પ્રયોગોથી આ કથાભાષા સર્જકરૂપ પામે છે. એમાં તળપદ-બોલીના કેટલાક અશિષ્ટ (?) પ્રયોગો પણ

એ આક્રોશને તારસ્વરે વ્યક્ત કરવામાં કારગત નીવડે છે: 'બીજા નથ તે મારી જ માર્યા કરો સો?' (૧૬) 'તમારા બાપની મુતરની પેદાશ તમે કેવી સો એ જોઈ લ્યો.' (૨૭) 'કાલા થઈ નં કાંસળીમાં આથ ના ઘાલો.' (૩૮) 'તારી માના ભાંડામાંથી, હમજ્યો?' (૪૩) 'અમે કાંય ગધાડી પકડી સે...?' (૧૦૫) 'ગાંડય ના ધોતા હોય તો ય રાજા થવા વલખાં મારે છે, એ કેવું?' (૧૦૯) જેવા પ્રયોગો ચેહરની ઉક્તિમાં અને અન્યોની વાતચીતમાં મળીભળી જાય છે. એવી જ રીતે, લેખક ત્રીજા પુરુષના કથનબિંદુ (પોઈન્ટ ઓફ નેરેશન)થી વર્ણન કરે છે ત્યારે ય ભાષાની સર્જકતા દેખાય છે : 'હાથ આંખોની જેમ આજુબાજુ ફરી વળ્યા. કીકી વિનાની આંખો પોપચાંના ઓઠા નીચે ચકળ-વકળ થતી હતી. હાથ-પગની ચામડી લટકતી હતી. કપાળમાં વર્ષો કરચલીઓ થઈને તાકી રહ્યાં હતાં.' (૫૧). જો કે, ચેહરની નિરાધારીનાં આવાં વર્ણનો વારંવાર આવે છે ત્યારે એકવિધતા પણ લાગે છે. પરંતુ, એના કરતાં યે લેખકની કલમ ચેહરની બોલી સાથે વફાદાર રહેતી નથી ત્યારે સંકરતા સરજાય છે અને વાચનની પ્રવાહિતાને વારંવાર અવરોધે છે. ચેહર 'શા માટે' ય બોલે છે ને 'ચમગ' પણ બોલે છે, 'શ્યું' ને 'શું', 'સે' ને 'છે', 'અતા' ને 'હતા'; અને ઘણીવાર (સા)માન્ય ભાષાના શબ્દપ્રયોગો અને વાક્યપ્રયોગો પણ કરે છે. અને, આ અનવધાનતા સાદંત ચાલતી હોવાથી ભાષાકર્મનું સ્તર જળવાતું નથી. આમ, એક સુવાચ્ય કથાનક કથાભાષા પ્રત્યેની અનવધાનતાને લીધે સુસ્વાદ્ય બનતાં રહી ગયું છે.

□

ધ હોસ્પિટલ : પ્રદીપ પડયા અપભેદ
આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદા. ૧૯૯૬ કા. ૨૩૦ રૂ. ૮૦ - દિલીપ ઝવેરી

પ્રત્યેક કલાકારને અપેક્ષા હોય કલાકૃતિ સર્જવાની અને હોંશ હોય બહોળો વાચકવર્ગ પામવાની. પ્રત્યેક પ્રણયકને પેક્ષા હોય પુસ્તકના બહોળા વેચાણની અને હોંશ હોય કલાકૃતિ પ્રસિદ્ધ કરવાની. 'ધ હોસ્પિટલ' લખનાર એ તો આ સમીક્ષા તેમના માટે કોઈ અર્થની નથી. સુઘડ છપાઈ નોંધપાત્ર છે. પણ કાગળની કરકસર કરતા

સાંકડા હાંસિયાઓમાં તે અસહાય સપડાઈ છે, મુખપૃષ્ઠના લાલ ચોકડામાં ફસડાયેલ દરદીના દેહની જેમ. ભાષાની પ્રાથમિક શિસ્ત હોય જોડણી અને વ્યાકરણની. સદા ય ઉતાવળે છપાતા રહેતાં વર્તમાનપત્રોની શિસ્તહીનતા સમજી શકાય, ભલે માફ ન કરીએ. પણ મંથરમુદ્રિત પુસ્તકોમાં નિવાર્ય એવી શિસ્તનો અભાવ અક્ષમ્ય છે.

પ્રદીપ
જાન્યુઆરી
માર્ચ
૧૯૯૮
૧૫

ટાઈપસેટિંગ કર્યા પછી ઓફસેટમાં છપાતાં પુસ્તકો સુઘડ દેખાય. પરંતુ રેશમી કપડાં હેઠળ દાઢર ખરજવાનાં ચકરડાં અછતાં નથી રહેતાં.

પ્રસ્તાવનામાં ચીંધેલ અનીલ ગાંગુલી પાંચમે પાને અનિલ ગાંગુલી બની જાય અને વળી ફરી દીર્ઘ ઈની અંગુલી ન-ને ખોતરીને ખજવાળતી થઈ જશે એની આશંકા સદા ય રહે. જો કે સત્તરમે પાને જ સુનિલ-સુનીલ નામમાં એ ચકરડું પૂરું થાય છે. સહેલાઈથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ થઈ શકે એવા અંગ્રેજી શબ્દો અરાજક સહેલાણીઓની જેમ કસ્તરકકળાણ કરી જાય છે:

કોરોનરી એન્જીયો (પૃ. ૧૫) એન્જિઓગ્રાફી (પૃ. ૩૩),
કાર્ડિઓલોજિસ્ટ (પૃ. ૧૭), કાર્ડિએક (પૃ. ૧૭),
બ્લડ પ્રેસર (પૃ. ૩૨), બ્લડ પ્રેશર (પૃ. ૬૭),
પોસ્ટમોર્ટમ (પૃ. ૪૬), પોષ્ટમોર્ટમ (પૃ. ૧૦૨)
રીસર્ચ (પૃ. ૧૯), રિસર્ચ (પૃ. ૫૫)
મોનીટરિંગ (પૃ. ૧૫), મિટિંગ (પૃ. ૩૩)
સેક્સન (પૃ. ૭૦) - Section મૂળ અંગ્રેજીમાં
સીટા (પૃ. ૧૦૩) - Shit મૂળ અંગ્રેજીમાં અને Alfred
Jerryની Ubu Rex કહે છે તેમ ફ્રેન્ચમાં Merde!

મર્ડર-મિસ્ટરી-મેડિસિન-માફિઆ-મેઈડન્સ-મેસિહા અને મોરાલિટી આ નવલકથાનો સંભાર છે. પણ આ સામગ્રી પ્રાણહીન જ રહે છે. કલાકૃતિ બનવા પહેલાં કે એના અભાવે પણ, કથાકૃતિ તો બનવી જોઈએ. પાત્રોનો વિકાસ કે ઘટનાઓનો ક્રમ નિજી વ્યવસ્થામાં કે અકસ્માતોને પરિણામે સંભવે. લેખક-ભાવક ઉભયને આહ્વાન હોય છે પાત્રો-અને-ઘટનાઓના એ નિજીપણાનું. લેખકને અધિકાર હોય છે અકસ્માતો સર્જવાનો. જેમ આ આપણું વિશ્વ તેમ જ કલાનું વિશ્વ પણ વ્યવસ્થા અને અકસ્માતોની પરિણતિ છે. ઈશ્વરની જેમ લેખક પણ આ રીતે જ બદ્ધ અને મુક્ત હોય છે. 'ધ હોસ્પિટલ'માં આવાં ઐશ્વર્યચૈતન્યની અપેક્ષા રાખવી જ નહીં.

ગરીબીમાં ઊછરેલો કથાનો નાયક હૃદયરોગનો નિષ્ણાત બની આદર્શવાદ અને ભોળપણની ભેરુબંધીમાં આ ભેદભરમ અને કાવાદાવાની ભયાનક દુનિયામાં ભૂલો પડે છે. મોહમયી મુંબઈની એક પ્રખ્યાત ઈસ્પિતાલમાં પદપ્રવેશ કરે છે. પણ જોતજોતાંમાં અભિજ્ઞાન પામે છે. સહેલાઈથી ભોળપણ ભૂલી એ પંચસિતારી ઈસ્પિતાલમાં નિદાન-

શુશ્રૂષા-સંશોધનના અધોરીય હેઠળ સળવળતી કુટિલ પ્રવૃત્તિઓને અનાવૃત કરવા જાનના જોખમે આદર્શ સાચવવા જાય છે. સાથ મળે છે એક રૂપાળી અને વળી પાછી ભોળી શિશુતજ્ઞ યુવતીનો. એના પ્રેમ અથવા આકર્ષણમાં ક્યાંક આદર્શ ઢીલા પણ પડે છે. અને છતાંય નિરંકુશ થવાય એ પહેલાં નાયક સાવધ થઈ સંસ્કારને સાચવી પણ લે છે. એના દેવાસુરી સંગ્રામમાં સહાય મળે છે કોઈક નિષ્ફળ કે વિદગ્ધ કે વિલુબ્ધ સહકારીઓની. વંત્રો, કોમ્પ્યુટરો અને અદૃશ્ય સત્તાથી સંચાલિત સંસ્થાના દયનીય, દુર્બળ અધિકારીઓને અંકુશમાં રાખતી નિર્દય, સર્વશક્તિમાન અનામી, માફિયા હત્યા પછી હત્યા કરાવતાં અચકાતી નથી. અમરપદવાંચ્છુ વૃત્તાસુર સમાન છલનાયક-ખલનાયક ઈન્દ્રાભાસ સુ-નીલ પોતાની અતિમાનવીય-અતિદાનવીય મહત્વાકાંક્ષાને કૃતક આદર્શોથી ન્યાય્ય ઠરાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે. અને પોલીસ, પેથોલોજિસ્ટ, ફાર્માકોલોજિસ્ટ અને પોલિટિકલ પર્સનાલિટીઓના ચતુર્ભુજ પ્રભુની પ્રેરણા-કગુણથી દૈત્યોનો સંહાર કરી અજય અમરેશની જેમ છેવટે કમલના બિસતંતુ જેવા કોઈ અજાણ્યા ગામમાં સંતાઈ માત્ર આદર્શની પૂજા કરવા તત્પર થાય છે. ત્યારે ફરી નવા સ્વર્ગનું સર્જન કરવાનું નિમંત્રણ એને મુંબઈની અમરાપુરીમાં પાછો તાણી લાવે છે. એની એ જ ધ હોસ્પિટલ અને વળી ફરી આભેહૂબ આરંભમાં દેખાડેલું ચિત્ર - કોઈ નવા, તરુણ હૃદયરોગ-નિષ્ણાતનો પહેલવેલો ઈન્ટરવ્યૂ પણ પાર્શ્વભૂમાં હવે નથી રત્નસુવર્ણમૌકિતક સ્તંભો, કુટિલ ઈન્દ્રજાળ કે મેનકા-રંભા-ઉર્વશી. માત્ર પૂજા.

કોઈ પણ પાત્રને પોતાની ભાષા નથી. એકસરખાં, કઠંગાં, અંગ્રેજી શબ્દોથી ભરેલાં વાક્યો. વિચાર-વાચા-વ્યવહારને જોડનાર નિજી ચિત્ત કે ચારિત્ર્ય કોઈને નથી. સારા-નરસાની મર્યાદિત મહોર પહેલેથી જ લેખકે પ્રત્યેક પાત્ર પર આંકી રાખેલી હોવાથી પુસ્તકનું કદ હળવેહળવે વધતું જાય. છતાંય કોઈનું વ્યક્તિત્વ વિકસતું નથી. ધાર્યું જ કરવા ઈચ્છતા લેખકને સગવડિયાં પાત્રોની વિસંગતિનો અણસારો ય નથી આવતો. નાયકને જ જુઓ : દેવું કરીને ભણતો જ જતો, ભણતો જ જતો અજય; પૂરાં કપડાંય પહેરવા નથી હૃદયરોગના નિષ્ણાત ડોક્ટર થઈ ગયા પછી, દિલ્હીમાં ઉછીની ફિયાટ ગાડી માંડ આઠ-દસ વાર ચલાવી છે; છતાં મોંઘી હોટલોમાં જવાનો શોખ છે; વિદેશી નાય

(રિક્તોમાં) કરતાં આવડે છે; અરે 'પિયાનો પર બીથોવનની સિમ્ફની વગાડીશ' કહી શકે છે; બીયર પણ પીતો નથી. ચારિત્ર્યશીલ અને પરિશીલિત(!) આ નાયક સદાપરિચિત નાવિકા પૂજાનાં સ્તનોના ગોળાકાર (જ્યારે એ એક દરદી બાળકને તપાસતી હોય ત્યારે) જોતાંવેત ઉત્તેજિત થઈ જાય. નવી મળેલી મારુતિ-૧૦૦૦ના 'સીટ કવરની મુલાયમતા અને અંગુલીઓનો સંપર્ક' થતાં વિચારે, 'પૂજા પણ આટલી જ મુલાયમ હશે?'

કંઈ ગડ બેસતી નથી. બેસાડવાને વૃત્તિય થતી નથી. સામાન્ય પ્રજાને માટે અપરિચિત શાસ્ત્રીય માહિતી કૃશકથાના અસ્થિર્પિજરની આસપાસ ચરબીની જેમ બાઝતી જાય છે. વિગતોથી જ મુગ્ધ લેખકના કલાકૃતિ રચવાના વ્યાયામના અભાવને કારણે કશીય માંસલતા સંભવતી નથી. એની પરિણતિ અદ્ભુતહીનતાની અપેક્ષિત જડતામાં. રસાન્વેષી ભાવક પાત્રો કે ઘટનાની ભીંતર પ્રવેશવા જાય કે અનુભવે અવરોધ. નસેનસમાં જામી ગયેલ મેદનો, ઠાંસીઠાંસીને વાઈનબીયરફિશફાય અને અગણિત કોફીકપથી સંકોચાઈ ગયેલી ગંઠાયેલી રક્તવાહિનીઓનો.

બાળવાર્તા જ જો વાંચવી હોય તો ગિજુભાઈની અમર

કૃતિઓ ક્યાં ભૂલી શકાય એવી છે? અને રમણલાલ સોની તો હજી ય રણમાં જીતતા જ રહ્યા છે! કિશોરકથાઓ જ જો વાંચવી હોય તો જીવરામ જોશી હજી ય એવા ને એવા જ જીવતા છે. ખૂનના ખટલા વકીલ ચિત્રગુપ્તનાં સાહસોમાં ખતમ થઈ જતા હતા, ખાટલે પડી જતા હતા. વૈજ્ઞાનિક અને અજાયબ માહિતી વિજયગુપ્ત મૌર્ય કેવી સાહજિકતાથી આપતા હતા!

માટે જ, હૃદયરોગની આજુબાજુના અજ્ઞાન-અર્ધજ્ઞાનના અભેદ કવચને વીંધવા માટે એક સરળ લેખ પૂરતો છે. નિષ્ઠાહીન, ધનકીર્તિલોલુપ ડોક્ટરોની અનીતિથી પ્રજાને બચાવવી હોય તો એક નિર્ભયલેખ પૂરતો છે. અને આવા લેખ છાપાંમાં પ્રસિદ્ધ થાય એ જ યોગ્ય છે. પણ નેવું રૂપિયાની ચોપડી મોંઘી પડે. વળી ફરી આવી મોંઘી ચોપડી 'પ્રત્યક્ષ'માં સમીક્ષા માટે નોંધ સાથે મોકલવી તે અપવ્યય કહેવાય. 'પ્રત્યક્ષ'ના તંત્રી આવાં પુસ્તકોની સમીક્ષા માટે જેટલો પણ કાગળ ફાળવે તે દુર્વ્યય કહેવાય. બેઉ હાથ જોડી કબૂલ કરું કે આ પુસ્તકની સમીક્ષા કરવી તે વ્યર્થવ્યય કહેવાય.

□

વૃક્ષાલોક : મણિલાલ દ. પટેલ

પ્રકૃતિમાં હોવાની વાત

આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદા. ૧૯૯૭. કા.૧૯૦. રૂ. ૭૫

-અરુણ બક્ષી

છેલ્લા અઢી-ત્રણ દાયકા દરમ્યાન લલિત નિબંધ વધુ પ્રચલન પામ્યો છે. સુરેશ જોશી પ્રકૃતિ, અતીતસ્મરણો યા વતનની યાદ અને તદ્દજન્ય ભાવસંવેદનના નિરૂપણને કેન્દ્રમાં લાવ્યા એ પછી તો રૂઢ પરંપરા બંધાઈ ચૂકી છે. 'પોતાને વ્યવસાયે ને સંવેદને સુરેશ જોશીના વારસ' તરીકે ઓળખાવતા મણિલાલ પટેલે પણ આ જ વર્તુળમાં પ્રવેશ લીધો છે. 'અરણ્યોમાં આકાશ ઢોળાય છે'થી માંડી 'વૃક્ષાલોક' સુધીની સર્જનયાત્રામાં લેખક આપણને પ્રાકૃતિક પરિવેશની મુખોમુખ કરવા સતત મથતા રહ્યા છે.

'વૃક્ષાલોક'ના વનની સંખ્યાએ પહોંચતા નિબંધોમાં, વૃક્ષોની પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિ પ્રધાન સ્થાને રહી છે. લીમડો, પીપળો, આસોપાલવ જેવાં ઘરઆંગણે રમતાં વૃક્ષોથી આરંભી આંબો, અશોક, ગરમાળો, મહુડો, કદંબ, સોનાર, શિરીષ,

કણજિયો, પનરવો, પારિજાત, આવળ-બાવળ, બોરડી જેવાં ગામ-ખેતર-વન સુધી વિસ્તરતાં સંખ્યાબંધ વૃક્ષો, સીમવગડામાંથી ઘરનાં અભરાઈ-પાણિયારા સુધી આવી પહોંચેલું ઘાસ, વૈભવી લેબાસમાં રાયતી ઋતુઓ આદિના પ્રાકૃતિક રંગો કૃતિનાં મહત્ત્વ પૃષ્ઠી પર રેલાયાં છે. પ્રકૃતિને લેખક પોતાનો પ્રાણ માને છે. વૃક્ષોની ચાળમાંથી એમણે જીવનને તાક્યું છે. શૈશવની સ્મૃતિઓ, મૈત્રી અને માનવીય સંબંધોની સંવેદનાઓ, વિગત તેમ સાંપ્રત જીવન, સમાજજીવન, રાજકારણ વગેરેની આલોચના પણ ઠીકઠીક નિબંધોમાં જોવા મળે છે.

વૃક્ષો તેમની ચેતનામાં મિત્ર, સ્વજન, પ્રિયજન, વડીલ, દાદા, તો ક્યારેક માયાવી રૂપે પ્રવેશ્યાં છે. તેમને સતત પીધા કરવાની, સૂંઘ્યાં કરવાની, વૃક્ષમય બની જવાની ઝંખના

પ્રતિક્ષ

જાન્યુઆરી

માર્ચ

૧૯૯૮

૧૭

ક્યાંક સુખદ પરિણામગામી બની છે. બોરસલીનું દર્શન કરતાં, શિશુસમ વિસ્મયની ક્ષણો આ રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે: 'લખપત્રિના બંગલાની બહારનાં વૃક્ષોવચાળે જાત સંતાડીને ઊભી છે તે, કેટકેટલાં વર્ષો પછી મેં આજે સવારે શોધી કાઢી... એ તો ભારે સંકોચશીલ પણ કન્યાનાં કર્ણકૂલ જેવાં એનાં ઝીણાં ઝમકદાર ફૂલોને જોતાં જ હું એની પાસે પહોંચી ગયો...' ક્યારેક આંબાની તો ક્યાંક ગરમાળા, પનરવા કે પારિજાતની વિશેષતાઓ અહીં સૂક્ષ્મ રીતે ઊભાવેલી જણાય છે. આંગણમાં અડીખમ ઊભેલ આંબો શિયાળામાં તો સાવ જરઠ જન જેવો લાગે છે. પણ ભવભેરુના ચરિતરમાં પારદર્શક ઊંડાણ અનુભવતાં લેખક કહે છે : 'એ તો તાવે તપાવે, તડપાવે પછી આપે, ને તે ય પહેલાં ગંધમાત્ર! એની ડાળ ટશરે હું આવતી વસંતોનાં પગલાં ભાળું.. ત્યાં પોઢેલી જરઠતા જાગી જાય છે. ડાળની ટોચેટોચે બારીઓ ખૂલે ઝીણીઝીણી... પછી ડોકું કાઢે નવો વખત. મૂળની માટી અહીં ટોચ સુધી આવીને નવતર ચહેરો ધારે એનું મારે મન ભારે અચરજ...' પ્રકૃતિના આ રૂપનો લેખક સાક્ષાત્કાર કરાવી શક્યા છે. પરંતુ આવાં રસકીય ચિત્રો કૃતિમાં કેટલાં?

ઘડીઘડી કરવટ બદલતી ઋતુઓમાં વર્ષાઋતુ અને સમયમાં ચૈત્રમાસ પ્રતિ લેખકના હૃદયમાં વિશેષ ભાવ છલકતો હોવાના સંકેતો અહીં પ્રતીત થાય છે. ચૈત્રનો નોખો તોર વૃક્ષોમાં જણાતી આક્રમકતા, વહેતા વાયરામાંની સોડમ, તેનો નખરાખોર મિજાજ, વૃક્ષોની નવપલ્લવિતતા, વિવિધ સ્થળે ઊભાતા વરસાદના અવનવા અવાજો વગેરેનાં વર્ણનો તેમના પ્રકૃતિપ્રેમનાં દ્યોતક છે. પરંતુ પોતાને 'વૃક્ષજીવ'તરીકે ઓળખાવતા લેખક 'ચઈતર ક્યારે બેઠી એની કશીય ગતાગમ પડી નહીં... ચેટીચાંદની રજાએ એનું ભાન કરાવ્યું' એમ કહે એ શું આંતરવિરોધ નથી?

પ્રકૃતિના કોઈ દૃશ્યની વાતના ઉપાડમાંથી લેખક કેટલીયવાર વર્તમાનથી દૂર... પંચમહાલની પહાડી ભોમકામાં પહોંચી જાય છે. 'જીવ ખોબા જેવડા ગામમાં ખોવાઈ જાય છે.' સ્મૃતિઓનાં પડળ એક પછી એક ઉચકાતાં જાય - સ્મૃતિની દાબડીમાં વીતેલાં વર્ષો, સ્વજનો, પ્રસંગો, પર્વો, વેદના, વિલાપો, કેટકેટલું ભરાયેલું છે. બાના મરણની પોક, એકલા હાથે ઈંડર જવાની તૈયારી, વહેલી સવારના અંધારે છોડેલું ઘર, બાલસખીઓ, પંચરત્નાઓ, વહુ-ભોજાઈઓનાં

વેણકટાક્ષ, નેણબાણ, ભયોભાદર્યો કૂવો, આરો, દેડકાંને આંતરીને બાંધેલી દોરી, અણસમજમાં ખિસ્સે ભરેલી ઈન્દ્રગોપ યાને ભગવાનની માસી, દોરી બાંધી શીશામાં લટકાવેલ વીંછી, નિશાળે ન જવાની મઝા, માના પ્રેમાળ હાસ્યના સ્વાદવાળી ઘાણી, ભેંસો ચરાવતાં ટાબરિયાં... ઘણું બધું અકબંધ છે. અહીં બંધ મજૂસમાં, પાસેનાને મળવા માટે ય જૂર્યા કરવાની, ઘર વતનથી અળગા થવાની પોતાનાથી, જ ફેંકાઈ ગયાની, ભરી સુષ્ટિ વચ્ચે એકાકીપણાની યાતના લેખકને પીડે છે. વાગોળવાં ગમે એવાં વતનપ્રીતિનાં સ્મરણોની આવી સામગ્રી અહીં ઘણી છે. પરંતુ 'મારું મન ઝુરવા માંડે છે.' 'ભીતરમાં જીવતું ઘર' 'પાછું મારું ઘર સાંભરી આવ્યું છે' 'પાછા જવાની આજેય તલબ છે.'... જેવા વતનપ્રેમ દર્શાવતા વાગ્મિતાયુક્ત પુનરુચ્ચારણો, અતીત-ઝૂરાપાની કૃતકતાનો આભાસ રચે છે. ગત જીવનને સાંપ્રતજીવન સાથે જોડવાનો લેખકનો પ્રયાસ અંતે અજંપામાં વિરમે છે. અતીત અને વર્તમાનની તેમના ભાવજગતમાં રચાતી સહોપસ્થિતિની પ્રયુક્તિ, અનુભૂતિને વ્યક્તિ કરવાનું જાણે હાથવગું સાધન બની ગઈ છે. જે પ્રકૃતિના અનંત રૂપવૈભવને આંબવામાં વિઘ્નરૂપ બને છે.

વર્તમાન જીવનની યંત્રજન્ય ભૌતિક સભરતાની વચ્ચે અસલિયતની નિબંધકારની શોધનું વાહક પણ પ્રકૃતિ જ બની છે. અહી કથાતત્ત્વ રૂપે પ્રકૃતિ હોવા છતાં, સાંપ્રત પરિસ્થિતિએ કરેલું વ્યક્તિત્વનું હરણ, માનવજીવનમાં તે થકી સર્જાયેલી વિસંગતતા અને શુષ્કતા, સમાજજીવનની સમસ્યાઓ અને તેમાંથી જ પેલી અરાજક સ્થિતિઓ, શિક્ષણક્ષેત્રનું વ્યવસાયીકરણ, રાજકીય જીવનની અતંત્રતા આદિ પ્રતિ લેખકના મનમાં જન્મેલ અણગમો રોષ, આક્રોશ, પ્રકૃતિને હસ્વ કરી નાંખે છે. વર્તમાન અવસ્થાની વ્યથા-કથાનાં ચિત્રણનો નિબંધમાં નિષેધ ન હોય, પરંતુ અનુભૂતિની સંવેદના જ્યારે કટુતા-અહંતાના ભારથી ગર્વીલી બને ત્યારે વ્યવહારની હકીકતોનું આલેખન સર્વજનીન બની શકતું નથી. એક દૃષ્ટાંત જોઈએ - 'વૃક્ષો, વરસાદ અને હું' માંથી :

'હવે તો 'મોહન પ્યારા'ના મુખડાની માયા લગાડવા મથવાનું છે. પણ આ વાંદરપૂંછું મન માનતું નથી. હજી 'અરમાન ભરા દિલ હૈ...' ખબર નથી આપણે કોને હવાલે છીએ? ને હવાલાકાંડવાળા બરાબરના સલવાઈ ગયાનું

છાપાં બોલ્યા કરે છે - વેડાઈ ગયેલા આંબે વધીઘટી કેરી સૂડો કરકોલ્યા કરે છે... નવી સરકારમાં વધુ 'ભૂખ્યા' લોકો આવ્યા છે તે પ્રજાનું વધારે 'ખાશે' - એવી ચર્ચાઓ ચારકોર સંભળાય છે. શિક્ષણમાંય ટકાવારી સસ્તી થઈ ગઈ છે.... પછી ધોધમાર વરસાદ પડે છે ને બધા પ્રશ્નો દબાઈ જાય છે.'

આવાં લખાણોમાં વિચારની કોઈ સળંગસૂત્રતા નથી, નથી સંયોજન-સંકલન. કોઈ એક પ્રશ્નની વ્યવસ્થિત ચર્ચાને બદલે આવી તૂટક વાત આયાસી, રોમેન્ટિક અને છાપાંના લખાણ સમી લાગે છે.

વળી લેખક, હું પ્રકૃતિનો જીવ છું. હું ભરપૂર અને મોકળા જીવનનો આશક છું. શબ્દ વિના હું રચી શકતો નથી. હું વૃક્ષ તરસ્યો છું. પ્રકૃતિ મારી નોળવેલ છે - એવાં અહંસેવી વાક્યો દ્વારા પોતે પ્રકૃતિપ્રેમી હોવાની વાત પુનઃપુનઃ દઢાવે છે. નિબંધસર્જનમાં લેખક સ્વૈરવિહારી બની શકે, પરંતુ તે જો અંગત-બિનઅંગતતાની સીમા પારખી ન શકે તો લેખકનો 'હું' સર્જકનુંરૂપ લઈ શકતો નથી. 'વૃક્ષાલોક'માં ઈડર, મુંબઈ અને વિદ્યાનગર જેવાં સ્થળ-

વિશેષોની નિસર્ગલીલા અને તદ્દજન્ય અનુભૂતિનું ચિત્રણ થયું છે. પણ અલગઅલગ સ્થળોના પ્રાકૃતિક વિસ્મયની સંવેદનાનાં બહુપરિમાણી રૂપો અહીં ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે. નિબંધોના કેટલાંક પરિચ્છેદો યા શીર્ષકોના સ્થાન ફેર થાય તો પણ કૃતિસંવિધાનમાં કોઈ હાનિ થતી લાગતી નથી! નિબંધસર્જન એ ચોખાના દાણા પર રામાયણના શ્લોક કંડારવા જેવો કસબ માગી લે છે. એ વાત લેખકે ભૂલવી ન જોઈએ.

પ્રકૃતિ પ્રત્યેના અતિમોહમાં પારિજાતનું વૃક્ષ એકાધિક સ્થળે લેખકનું ઔદાર્ય પામ્યું છે. તો વળી, વૃક્ષો, ખેતરો, ઋતુઓમાં પુનરાવૃત્ત થતાં વર્ણનો મોં ભાંગી નાંખે એટલા ગળપણનો અનુભવ કરાવે છે. એ રીતે જોતાં 'વૃક્ષાલોક' - વૃક્ષજગતનો પ્રકાશ - અહીં કોઈ દિશા દેખાડતો નથી. અલબત્ત, પ્રાકૃતિક પરિવેશની ઋતુ-લીલાનાં સર્જકકલમે કંડારાયેલાં કેટલાંક શબ્દચિત્રો આ નિબંધોનું એક આકર્ષક પાસું છે. આ દિશામાં લેખક, પોતીકી સર્જકતાનું, કોઈ નવું શિખર સર કરે એ જ અપેક્ષા.

□

સાહિત્યાલેખ : જશવંત શેખડીવાળા

અધ્યાપકીય લખાવટનો દબાવ

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ૧૯૯૬: ૩, ૨૨૪, ૩૨૫

નવલકથાવિષયક

આ પુસ્તકમાંના 'પ્રકાશકનું પુરોવચન'માં કહેવાયું છે કે - 'ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ ભાષા-સાહિત્યના ઉત્કર્ષ-વિકાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં હોય તેવાં કેટલાક ઉત્તમ સર્જનાત્મક અને વિવેચનાત્મક પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં છે.' અકાદમી-પ્રકાશિત ઘણાંખરાં પુસ્તકો માટે આ વાત સાચી છે પરંતુ 'બાવળ બાવનાર અને બીજી વાતો'(જનક ત્રિવેદી) જેવા વાર્તાસંગ્રહો કે 'કથાર્થ' (પ્રવીણ દરજી), 'સંપ્રાપ્તિ' (કૃષ્ણવીર દીક્ષિત), કે 'પરિવેશ' (રમણલાલ જોશી) જેવા વિવેચનસંગ્રહોના પ્રકાશનમાં ધોરણ સચવાયું નથી તેમ ચોક્કસ કહી શકાય. અકાદમી આર્થિક સહાય આપે તે અને અકાદમી સ્વયં ગ્રંથ પ્રગટ કરે તેની વચ્ચે ફર્ક હોવો જોઈએ. અકાદમી-પ્રકાશિત ગ્રંથોની ગુણવત્તા ખૂબ ઊંચી હોવી ઘટે. આવી અપેક્ષા 'સાહિત્યાલેખ'માં પણ બહુ ફળતી નથી એ નોંધવું જોઈએ.

આ સંગ્રહમાં વિવેચન-સિદ્ધાંતવિષયક ત્રણ લેખ, નવલકથાવિષયક ચાર લેખ, વાર્તાવિષયક બે લેખ, નાટ્યસાહિત્યના બે લેખ, કવિતાવિષયક ચાર લેખ તથા બાળસાહિત્ય વિશે એક લેખ એમ સોળ લેખોનો સમાવેશ થાય છે. આ લેખોમાંથી પ્રગટ થતા લેખકના વિવેચનાત્મક દૃષ્ટિકોણની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત છે.

તેઓ ઐતિહાસિક પદ્ધતિને સવિશેષ અનુસરે છે. તેથી વિગત-પ્રચુરતા એમના વિવેચનનું લક્ષણ બને છે. 'જીવન અને સાહિત્ય-આંતરસંબંધ' લેખમાં અનેક કૃતિઓનો નામોલ્લેખ છે પણ કોઈ સૈદ્ધાંતિક માંડણીનો સર્વથા અભાવ છે. એથી જીવન અને સાહિત્ય વિશેનું લેખકનું કથયિતવ્ય ઊભડક રહી જાય છે. જશવંત શેખડીવાળાની વિવેચનાત્મક ભાષા પ્રશ્નો ઊભા કરનારી છે વિશેષણોના ધોધમાર વરસાદથી એ ભાવકને મૂઝવી નાખે છે. 'વિવેચક-

પ્રદર્શ

જન્યુઆરી

માર્ચ

૧૯૯૮

૧૯

વિવેચનવિચાર' જેવો એમનો લેખ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી છે. સિદ્ધાંતલેખો કે પ્રત્યક્ષ વિવેચન જ્યારે ચર્ચિતચર્ચણામાંથી બહાર નીકળી ન શકે ત્યારે વિવેચનાત્મક તાજગીનો અનુભવ થતો નથી. આ લેખમાં ચર્ચિતચર્ચણ જ વિશેષ છે. વિવેચક પાસે ક્યા ગુણો હોવા જોઈએ તેની ચર્ચા કરતાં તેઓ કેટલીક કૃતિઓનાં દૃષ્ટાંત પણ આપતા જાય છે. વિવેચક પાસે ઈતિહાસ-ભૂગોળનું જ્ઞાન હોય તો જ કૃતિમાં રહેલી એ પ્રકારની સરતચૂક કે ક્ષતિઓ તે નિર્દેશી શકે તેવી સ્થાપના પછી તેઓ 'ગુજરાતનો નાથ' ની એક ક્ષતિ તરફ નિર્દેશ કરે છે.

'દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી આવેલ કાક અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવેલ કૃષ્ણદેવ (રા'ખેંગાર)' સરસ્વતીનદી બે કાંઠે વહેતી હોવાથી તેમજ શત્રુઓના આક્રમણના ભયથી નદીમાં રાતે હોડી ચલાવવા માટે નિષેધ ફરમાવાયો હોવાથી, પાટણમાં પ્રવેશી શકતા નથી; અને રાતભર નદી કિનારા પર જ શાસકો પર બળાપો કાઢતાં પડી રહે છે! કથામાં વાયક માટે રહસ્ય, રોમાંચ, જિજ્ઞાસા પેદા કરવા માટે તથા કાકના પાત્રને નિર્ભીક, સાહસિક વીરપુરુષ તરીકે રજૂ કરવા માટે લેખકે આવું નિરૂપણ કર્યું છે. પરંતુ આ નિરૂપણ પાટણ સરસ્વતી નદીના ઉત્તર કિનારે વસ્યું છે તે મૂળમાં જ ખોટું યા અસત્ય છે. પાટણ સરસ્વતીના ઉત્તરકાંઠે નહીં પણ દક્ષિણકાંઠે વસેલું છે. તેથી દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી આવેલ કાક અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવેલ કૃષ્ણદેવ (નદી ઓળંગ્યા વિના) જમીનમાર્ગે જ સીધા પાટણમાં પ્રવેશી શકે છે! બિનપાયેદાર વસ્તુસ્થિતિ પર ખડા કરાયેલ રહસ્ય-રોમાંચમય વાતાવરણ અને નિર્ભીક-સાહસિક-વીર-પુરુષ કાક બેઉ સુજ્ઞ વાયક-વિવેચક માટે રોમાંચક નહિ પણ રમૂજ બની રહે છે!' (પૃ. ૧૫)

લેખકની આવી સરતચૂકો કૃતિમાં કેન્દ્રવર્તી મહત્તમ ફેર પાડતી નથી. માહિતીના માહીર હોવાથી અન્ય વિવેચકોના ધ્યાનમાં ન આવેલી કેટલીક બાબતો માટે તેઓ કટાક્ષ વેરે છે. જેમકે 'સંદેશરાસક'માં નિરૂપાયેલું નગર અનેક વિવેચકોએ ખંભાત ગણાવ્યું છે તે ખરેખર મુલતાન શહેર છે તે એમણે ખોળી કાઢ્યું છે. તેવી જ રીતે 'કાદંબરી'ના પદ્મસ્વરૂપ અંગેના ગુજરાતી વિદ્વાનોના અહોભાવને તેમણે 'ચિંત્ય' અને 'રમૂજપ્રેરક' ગણાવ્યો છે કારણકે 'કાદંબરી'નો પદ્યાનુવાદ અન્ય ભાષામાં ગુજરાતી પહેલાં થઈ ચૂક્યો છે!

તેવી જ રીતે 'સોનલ ગરાસણી' જેવી સોરઠી ગીતકથાને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પ્રેમની એક સરસ અનુભૂતિની કૃતિ ગણાવી છે તે ખરેખર આપહરણના કિસ્સાની કવિતા છે તેવું શેખડીવાળા પ્રસ્થાપિત કરે છે. આવી સરતચૂકો જ્યારે 'અસામાન્ય' ગરબડ ઊભી કરે ત્યારે અવશ્ય પકડવી જોઈએ. 'મળેલા જીવ'માં આપઘાત કરનાર વ્યક્તિ મરવા માટે રોટલામાં ઝેર ભેળવે કે 'કોઈ એક ફૂલનું નામ બોલો તો' નાટકમાં રમકડાંની ધિસ્તોલમાં સાચી ગોળી કેવી રીતે આવી ગઈ? - એવા જશવંત શેખડીવાળાનાં નિરીક્ષણો સૂક્ષ્મ અને નોંધપાત્ર છે. એવી જ રીતે આપણા વિવેચનમાં કેવા શૈલીવેગ આવે છે તેનું યુમન શાહમાંથી આપેલું નિદર્શન (પૃ.૨૧) પણ સચોટ છે. 'સાંપ્રતકાલીન વિવેચનસાહિત્યમાંના નવપ્રવાહો' લેખ કેટલીક નવી માહિતી પૂરી પાડે છે. જેમકે - 'આધ્યાપક યા વ્યવસાયી વિવેચક નહિ એવા, લાંબી સરકારી નોકરી કરી નિવૃત્ત થયેલા અને વયોવૃદ્ધ એવા, શાંતનુ માહેશ્વરકૃત 'ત્રીજું લોચન' (પ્ર.આ. ૧૯૬૭)માં દર્શકકૃત 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી', મડિયાકૃત 'લીલુડી ધરતી', 'રક્તતિલક', નાનાભાઈ ભટ્ટ કૃત 'ઘડતર અને ચણતર'ની, આજના કોઈ તીખા તરુણ વિવેચકે કરી હોય તેવી, તીક્ષ્ણ છતાં પ્રતીતિકર સમીક્ષાઓ સંગ્રહાઈ છે અને તે નવવિવેચનના અભ્યાસીઓએ જોવા જેવી છે.' (૩૩)

આ જ લેખમાં કરાયેલી કૃતિ કે કર્તાના નામોલ્લેખ વિનાની ટીકાઓ સાવ અદ્ધર જ રહી જાય છે:

'કેટલાક વિવેચકો વિવેચનમાં પૂરી વસ્તુલક્ષિતા જળવાય તે માટે અત્યંત પ્રયત્નશીલ રહે છે; જ્યારે બીજા કેટલાક વિવેચક વિવેચ્યકૃતિને નિમિત્ત બનાવી આત્માભિવ્યક્તિનો આનંદ લૂંટે છે. ... પરંતુ સૌથી વધુ ખતરનાક બાબત એ છે કે - કેટલાક જુવાન, ચબરાક, આત્મવિજ્ઞાપનમાં નિષ્ણાત તેમજ દુન્યવી લાભાલાભની ગણતરીમાં ઝીણી સૂઝ ધરાવતા શાણા વિવેચકો વિવેચનને, સર્જનના અવબોધ-આસ્વાદ-મૂલ્યાંકન માટેનું ગંભીર શાસ્ત્ર ન ગણતાં, નામ-દામ-પદ, લેખક-પ્રકાશકની મૈત્રી વગેરે પ્રાપ્ત કરવાની વ્યવહારુ કળાકારીગરી ગણી વિવેચનપ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા છે. આ બધું જોતાં એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, નવવિવેચનની ઊજળી બાજુઓ ઘણી છે, તો તેની કાળી બાજુઓ પણ ઓછી નથી.'

આ સિવાયનાં કેટલાંક ઠર્યા વિનાનાં વિધાનો પણ આઘાત આપે તેવાં છે. જેમકે - 'ક્ષિતિજ' બંધ થયા પછી હવે તેનું સ્થાન 'તાદર્થ્ય' (તંત્રી : મફત ઓઝા)નામના નવા સામયિકે લીધું છે.' (પૃ. ૪૪).

કથાસાહિત્ય-વિષયક લેખોમાં પ્રથમ લેખ 'ધારાવાહી નવલકથા' વિશેનો છે. લેખકે 'ધારાવાહી', 'વિવેચક', 'જાનપટી' શબ્દોની ચર્ચા જે તે લેખોમાં કરી છે તે જોતાં જ સમજાય છે કે અધ્યાપકીય લખાવટનો કેવો દબાવ તેમના વિવેચનાત્મક દષ્ટિબિંદુ પર છવાયેલો રહે છે. બાકી આવા લેખોમાં એવી તપાસની અપેક્ષા રાખી શકાય કે ધારાવાહી દ્વારા લોકપ્રિય થવાની લંગાર લગાડીને બેઠેલામાંથી શા માટે અમુક લેખક જ સફળ થાય છે? અશ્વિની ભટ્ટ જ શા માટે સેંકડો વાચકોમાં પ્રિય અને અન્યો કેમ નહીં? ધારાવાહી નવલકથાના લેખકે કેવાં સામાજિક દબાણોનો સામનો કરવો પડે છે તેની રસપ્રદ વિગતો અહીં ગેરહાજર છે. સામાન્યતઃ તેઓ વિગતો આપવાના રસિયા છે. લેખના અંતે વિવેચક લખે છે -

'ધારાવાહી નવલકથાના સ્વરૂપની શાસ્ત્રીય મીમાંસા પશ્ચિમમાં કે પૂર્વમાં ભાગ્યે જ થઈ છે.' આ વિધાન ઉતાવળિયું છે. પશ્ચિમમાં 'પોપ્યુલર કલ્ચર'ના નિમિત્તે પડેલી પસ્તાળમાં ધારાવાહી નવલકથા વિશેની સઘન ચર્ચા થઈ છે - થઈ રહી છે.

'આંચલિક નવલકથા' વિશેની વિચારણામાં પણ ઉતાવળિયાં વિધાનો છે. જેમકે, 'તુલસીક્યારો'ને વિવેચકે નોંધપાત્ર આંચલિક નવલકથા ગણાવી છે. (પૃ. ૬૦)

'આંગળિયાત'ની તેમણે કરેલી આકરી પણ સાધાર વિવેચના પ્રભાવક છે. દસ્તાવેજી ચિત્રણને ન ઓળંગી શકતો અંત, સર્જનાત્મક ભાષાના પ્રશ્નો, પત્રાલાલની કૃતિઓનું બોલકું અનુકરણ, વસ્તુસંકલનાનો અભાવ કેવી રીતે 'આંગળિયાત'ને કળાકૃતિ બનાવતાં અવરોધે છે તે વિવેચકે યોગ્ય રીતે પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. લેખકની પાત્રો સિવાયની ભાષામાં તળપટી છાંટ આવી જાય તો એક મર્યાદા ઊભી થાય છે તેવું 'આંગળિયાત'ના સંદર્ભે તેમને લાગે છે તે બરાબર છે પરંતુ મેઘાણી અને પત્રાલાલની કથાભાષામાં પણ આ મર્યાદા ઠેરઠેર છે છતાં વિવેચકની નજરે ચડી નથી એનું આશ્ચર્ય જરૂર થાય.

'ગુજરાતી દરિયાઈ નવલકથાઓ કે, 'ધૂમકેતુ પૂર્વેનું ગુજરાતી

વાર્તા-સાહિત્ય' જેવા લેખોનું વિષયક્ષેત્ર જ એવું જ છે કે જેમાં વિવેચકના પરિશ્રમનો પરિચય થાય પરંતુ પ્રજાનો ન થાય. વિગતપ્રચુરતાના કારણે આવા લેખોનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય અવશ્ય ઊભું થાય છે. તે સ્વીકારવું જોઈએ. 'ધૂમકેતુ પૂર્વેનું ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્ય' લેખમાં એક સરતચૂક થઈ છે. મહાદેવ દેસાઈનું અનુવાદિત પુસ્તક 'ત્રણ વાર્તાઓ' (૧૯૨૩)ને શરદબાબુની પણ વાર્તાઓ ગણી લીધી છે. (પૃ. ૮૯)

'વાર્તાકાર ધૂમકેતુ અને દ્વિરેફ' લેખમાં પ્રથમ ખંડ ધૂમકેતુ વિશે અને બીજો ખંડ દ્વિરેફ વિશે છે. વિવેચનાત્મક દષ્ટિબિંદુના ઊંડાણનો પરિચય અહીં થતો નથી. ધૂમકેતુ વિશેનું આ વિધાન આજે ન જ ચાલી શકે - 'ઈયત્તા, ગુણવત્તા, વસ્તુ-ભાવ-શૈલી-નિરૂપણના વૈવિધ્યની દષ્ટિએ તેમનું આ વાર્તાસાહિત્ય ખરેખર સમૃદ્ધ છે.' (પૃ. ૯૧) દ્વિરેફની વાર્તાકલામાં વિવેચકને પોતાની પ્રતિભા બતાવવાની તક હતી પરંતુ એમણે એ ઝડપી નહીં. માત્ર બે પાનાંમાં દ્વિરેફની વાર્તાકળા વિશે સમગ્રતયા વિધાન કરવું સરળ નથી. ઉપરનું જે વિધાન એમણે ધૂમકેતુ માટે કર્યું તે દ્વિરેફ માટે કરી શક્યા હોત અને એના અનુસંધાને એ વિધાનને સમર્થન પૂરી પાડતી તપાસ હાથ ધરી શકાઈ હોત પરંતુ એવી કોઈ ગંભીરતા આ લેખમાં વરતાતી નથી. એના બદલે કેટલાંક ઊડતાં વિધાનોથી વાર્તાકળાને મૂલવવાનો પ્રયાસ થયો છે. જેમકે - 'પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંવાદોથી જ રચાયેલી કૃતિ 'સાયો સંવાદ' વાર્તાનું સ્વરૂપ પામી શકતી નથી'(પૃ.૯૯)

'ગુજરાતી એકાંકી' અને 'ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્ય (૧૯૬૦-૮૦)' વિવેચનસંગ્રહના નમૂનેદાર લેખો છે. ઐતિહાસિક અને કૃતિલક્ષી એમ બેવડી તપાસથી સંશુદ્ધ થયેલાં નિરીક્ષણોથી આ લેખ સમૃદ્ધ બન્યો છે. કેટલીક નવી માહિતી પણ એ પૂરી પાડી છે. ઉમેશ કવિના 'ઘરકૂકડી' (૧૯૪૨)નાટકને ગુજરાતી સાહિત્યનું નોંધપાત્ર નાટક તેમણે ગણાવ્યું છે. ઈબ્સનશાઈ વિલક્ષણ નાટક તરીકે પણ તેની ગણના કરી છે. આ લેખમાં એબ્સર્ડ ગુજરાતી નાટકો વિશેના વિભાગમાં ચર્વિતચર્વણ જ કેન્દ્રમાં રહે છે. 'પેન્સિલની કબર અને મીણબત્તી' વિશે તેઓ લખે છે - 'જે કૃતિ આવા બોધ અને સંવેદનાનો અનુભવ કરાવી શકે તેને જ સફળ એબ્સર્ડ નાટક કહી શકાય.' (૧૨૦). એવી

જ રીતે અભિનયક્ષમતા-વિષયક ચર્ચા કર્યા વિના આપી દેવાતો ચૂકાદો સહ્ય નથી: 'પરંતુ સમગ્રતથા જોતાં લાગે છે કે ઉમાશંકરનાં એકાંકી સાહિત્યગુણની અપેક્ષાએ અભિનયક્ષમતામાં ઊણાં ઊતરે છે.' (પૃ. ૧૦૭). 'તિરાડ', 'કોઈ પણ એક ફૂલનું નામ બોલો તો?' કે 'સિકંદર સાની' જેવી ગુજરાતી નાટકની નોંધપાત્ર કૃતિઓની વિશેષતા-મર્યાદા-દર્શાવતો આ લેખ વિગતપ્રચુરતાથી આગળ વધી વિવેચનાત્મક સ્તર લગી પહોંચી શક્યો છે.

કવિતા વિશેના લેખોમાં પણ ચર્વિતચર્વણ જ વિશેષ છે. 'ઠાકોર અને સુંદરમ્ - ઉમાશંકરની કવિતા' જેવો લેખ લાંબા પટ પર કવિતા લખનારને તાકે છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે દીર્ઘસૂત્રી બને છે. ઉમાશંકરનાં ગીતોની પુરાવા આપી આપીને બતાવેલી મર્યાદા - 'સારા ગીતકાર થવા માટે કવિએ માથા પરની જ્ઞાનગઠડીનો વધુ પડતો બોજો નીચે ઉતારી જરા નિખાલસ અને હળવા થઈ જવું જોઈએ.' (પૃ. ૧૭૧) સાચી છે. પરંતુ ઉમાશંકરની ગીતકાર તરીકેની બીજી મર્યાદાઓને તેઓ બતાવી શકતા નથી. ઉમાશંકરની ગીતકવિતાની મુખ્ય મર્યાદા ભાષાવિષયક છે. કલ્પન, પ્રતીક અને લયને સાદૈત સાચવતી અનુગાંધીયુગીન કે આધુનિક ગીતકવિતાને નજર સામે રાખીએ તો ઉમાશંકરની ગીત કવિતામાં ખૂટતાં તત્ત્વોનો અંદાજ આવી જાય છે.

'આધુનિક ગુજરાતી કવિતા' લેખમાં પણ આધુનિક અને સમકાલીન વચ્ચેનો ફર્ક કે ફોડ પડ્યા વિના બદ્દેબુદ્ધ જ આધુનિક કહી દીધું છે! નાથાલાલ દવેનાં કટાક્ષકાવ્યો કે સ્નેહરશ્મિનાં હાઈકુને પણ આધુનિક ગણાવવામાં આવ્યાં છે! રાવજીના 'સંબંધ' કાવ્ય વિશે તેઓ લખે છે. 'ધેરા વિષાદ અને આછા વિનોદનો યુગપદ્ અનુભવ થાય છે.' 'સંબંધ'માં આછો વિનોદ ક્યાં છે?

'ગુજરાતી બાળસાહિત્ય-દશા, દિશા' કે 'ગુજરાતી લોકગીત' જેવા લેખો પણ વિગતપ્રચુર માહિતીમૂલક હોઈને શિક્ષક, વિદ્યાર્થી કે ઈતિહાસલેખકને ખપ લાગે તેવાં છે. ચર્વિતચર્વણ-સભર વિગતપ્રચુરતા અને વિવરણાત્મક શબ્દશુભાના કારણે વિવેચનના કેટલાક લેખો અને પુસ્તકો માટે જશવંત શેખડીવાળાએ 'સાંપ્રતકાલીન ગુજરાતી વિવેચન-સાહિત્યમાંના નવપ્રવાહો' નામના લેખમાં લખ્યું છે. -

'પરંતુ આધુનિક યુગમાં લખાયાં હોવા છતાં તે તત્ત્વતઃ જૂની ઢબના 'અધ્યાપકીય વિવેચન'નું - વર્ણનાત્મક, સમન્વયશીલ, અવતરણપ્રચુર વિવરણોનું જ દર્શન કરાવે છે' (પૃ. ૩૭). આ વિધાન 'સાહિત્યાલેખ' માટે પણ સાચું પડે છે. 'સાહિત્યાલેખ' નિમિત્તે નવા અભ્યાસીઓને આપણા મોટા ગણાતા વિવેચકના લેખો એકસાથે જોવા / મૂલવવાનો મોકો પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહી શકાય.

□

સરસ્વતી-સન્માન

બિરલા ફાઉન્ડેશનનો, પ્રતિવર્ષે ભારતીય ભાષાઓમાંથી કોઈ એકના સાહિત્ય-સાહિત્યકારને અપાતો એવોર્ડ 'સરસ્વતી-સન્માન', શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'ની 'કુરુક્ષેત્ર' નવલકથા માટે એનાયત થયો છે. એથી ભારતીય ભાષાઓમાં ગુજરાતીનું ગૌરવ વધ્યું છે.

શ્રી 'દર્શક'ને અભિનંદન.

પ્રમોદકુમાર પટેલ વિવેચન-પારિતોષિક

'સ્વ. પ્રમોદકુમાર પટેલ સ્મૃતિનિધિ'એ, ચાળીસ નીચેની વયના તરુણ વિવેચકને પ્રતિવર્ષે આપવા જાહેર કરેલું 'પારિતોષિક', આ પહેલા વરસે, શ્રી ભરત મહેતાને એનાયત થયું છે. નિર્ણાયકો હતા - શ્રી જયંત કોઠારી અને શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા.

શ્રી ભરત મહેતાને અભિનંદન.

પ્રત્યક્ષ'ને મળતાં પુસ્તકોમાંથી સમીક્ષા-અવલોકન પામતાં પુસ્તકો બાદ કરતાં એવાં ઘણાં પુસ્તકો રહે છે જેનો કોઈ ને કોઈ રીતે પરિચય આપવો જરૂરી ગણાય. સૌંદર્ય પુસ્તકો વિશેની સમીક્ષાઓ મળવામાં વિલંબ થાય (- ક્યારેક તો ન પણ મળે-) એવા સંજોગોમાં પણ પુસ્તકોનો તરત પરિચય આપવાનું કરવું જોઈએ એવું ઘણા વખતથી લાગ્યા કરતું હતું. 'સ્વીકાર મિતાક્ષરી'માં તો પુસ્તકની સ્થૂળ વિગતનો, ને છેલ્લે સ્વરૂપનિર્દેશ કે કોઈ નાનકડી વિગતો નિર્દેશ - એટલું જ થાય, પુસ્તકની સામગ્રીનો ખ્યાલ એમાંથી ન મળે.

એટલે આ વિભાગ શરૂ કરીએ છીએ. આમાં પણ મળ્યાં તે સર્વ પુસ્તકોની વાત તો ન થઈ શકે, એટલીક પસંદગીને અવકાશ રાખ્યો છે પણ પસંદગી ઘણી વ્યાપક ને ઉદાર રાખી છે.

આ પરિચયની એક મર્યાદા તો રહેવાની : પુસ્તકો જોઈને એનો ટૂંકો સામગ્રીલક્ષી પરિચય આપવાનું રાખ્યું છે, ક્યાંક નિરીક્ષણો પણ આવશે. પણ એ પુસ્તકનું મૂલ્યાંકન કે સમીક્ષા નહીં હોય. એ માટે તો વાચકે સમીક્ષા જ જોવાની રહે. અહીં તો, પુસ્તક પોતાના રસનું છે કે નહીં એટલી માહિતી મળે; અને નિરીક્ષણો કદાચ જિજ્ઞાસા પણ જગાડે.

આ વિભાગ પછી પણ 'સ્વીકાર મિતાક્ષરી' તો રહે જ છે. એટલે આ પરિચયમાં પુસ્તકના સ્થૂળ પરિચયો મૂક્યા નથી, પુનરાવર્તન ટાળવા.

હમણાં શ્રી સિલાસ પટેલિયાએ આ વિભાગનું લેખન-સંકલન સ્વીકાર્યું એ માટે આનંદ છે.

- સંપાદક.

સામાન્ય રીતે વિવેચન-સંશોધન-સંપાદનનાં પ્રકાશનો કરતી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમીએ હમણાં બાલસાહિત્યનાં કેટલાંક પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં છે :

૧. તલાવડાં - માણેકલાલ પટેલના આ બાળકાવ્યસંગ્રહમાં ફૂલ, વાદળ, વૃક્ષો, ઋતુઓ, પક્ષીઓ, રાજા-રાજકુમારી, વિવિધ પાત્રો, તહેવારો આદિને ધ્યાનમાં રાખી, બાળકની જિજ્ઞાસા અને કલ્પનાને સતેજ કરે એવું નિરૂપણ છે. જો કે પ્રાસની પ્રયુક્તિ દરેક જગ્યાએ ઉપકારક બને છે એવો અનુભવ ઘતો નથી. એ મર્યાદા પણ બની જાય છે. દા.ત. 'સરવર નીરમાં' કાવ્યમાં 'સપન/વસન' 'જગન/વદન' પ્રાસ બેસાડવા જતાં કૃતકતા આવે છે તો બાળકને એનો અર્થ બેસાડવાના તકલીફ પણ થાય એમ છે. 'ફેરિયો', 'મદારી', 'કાશી ડોશી' વગેરે સભાન્ય રહી જાય છે તો દીર્ઘકાવ્યો એટલાં સહજ-સરળ લાગતાં નથી.

૨. કેસૂડાં - ધીરુભાઈ પુરોહિતનો આ બાળકાવ્ય-સંગ્રહ ઋતુઓ અને તહેવારોને વિષય કરે છે. દિવાળીવિષયક છ કાવ્યો છે. બધાં રોચક નથી. એમાંથી ચયન થઈ શક્યું હોત, બાળકેયું પ્રશ્નાર્થો ઊભાં કરે અને વિસ્મય રજૂ કરે અને ક્યાંક એમાંથી જ એને જવાબ મળે - એવી પ્રયુક્તિ અહીં મુખ્ય છે. 'મને નથી સમજાતું', 'ઈંદ્રા કિંદ્રા' જેવાં કાવ્યોમાં બાળમૂંઝવણને વ્યક્ત કરી છે. આ કાવ્યો

પ્રાસાનુપ્રાસ, શબ્દપસંદગી અને લય આદિની બાબતમાં ધ્યાનાર્હ છે.

૩. ઘમ્મ વલોણા ઘમ્મ ઘમ્મ - જયંતીલાલ દવે. બાળ રમત, તહેવારો, પ્રાણીઓ પ્રત્યેની બાળજિજ્ઞાસાં, મોરપોપટ જેવાં પક્ષીઓ અહીં વિષય તરીકે આવે છે. આ કાવ્યોની વિશેષતા એ છે કે અહીં બાળમન કલ્પનાના વિવિધ રંગે વિહાર કરે છે. કલ્પનાની પાંખે એ જે ઉડયન કરે છે એ સહજ-સરળ લાગે છે. અને દિરુક્તપ્રયોગ અને રવાનુકરણ એમની મુખ્ય પ્રયુક્તિ છે. ક્યાંકક્યાંક શબ્દોનું આવર્તન છે દા.ત. 'લાલિયો ફૂતરો' માં 'થાય/થાય' એ આવર્તન છે. 'ક્યાંથી આવાં ફૂલ થાય?' માં પણ 'થાય / થાય'નું મુખ્ય આવર્તન છે. 'છૂકૂ છૂકૂ ગાડી'માં 'જાય / જાય...થાય/ થાય' એવું આવર્તન છે. આ સિવાય 'ટમકે કોણ?'માં 'તારલિયા' 'વગડે વૈકુંઠ'માં 'બાવળિયે' શબ્દોનું આવર્તન છે જે સમૂહગાન કે બેત્રણના જૂથગાનની રીતે કાવ્યોને સ્પૃહણીય કરે છે.

૪. વનરાજ સેન- પ્રવીણસિંહજી રાણાની બાળવાર્તા છે. નિઃસંતાન રાજા-રાણીને ચમત્કારિક શક્તિથી સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે. આફતો પણ ટળી જાય છે ધર્મ અને સત્યનો વિજય થાય છે. મુખ્ય કથાની સાથે આડકથાઓ, પ્રસંગો પર પ્રસંગોનો વિસ્તાર એ તો બરાબર, પણ ભાષા વધારે

સરળ હોવી જોઈતી હતી એવું લાગે છે. બાળકો વાર્તા-રસથી રીઝે. બોધ એમને ખપતો નથી - એટલુંક ધ્યાનમાં રહેવું જોઈતું હતું.

અ ચારેય પુસ્તકોનાં આકર્ષક આવરણચિત્રો ધ્યાન ખેંચે છે. પુસ્તકોનું છાપકામ પણ મનભર બની રહે છે. ક્યાંક કાવ્યના આરંભે, ક્યાંક છેડે, તો ક્યાંક વચ્ચેવચ્ચે ચિત્રો મૂક્યાં છે એના કરતાં દરેક કાવ્યને અંતે ચિત્રો મૂક્યાં હોત તો બાળકોને વધારે મજા પડત. આ ચારેય સંગ્રહ જોતાં કહેવાનું થાય છે કે આમાં સીમિત વિષય-સામગ્રી છે, સીમિત તહેવારો છે. વળી, બાળકોને રમૂજપ્રેરક પ્રસંગો પંક્તિઓ વગેરે વધારે ગમે છે. બાળમનને હાસ્યરસ વિશેષ ભાવે છે; અહીં એ તત્ત્વ ખૂબ ઓછું છે.

●

સ્વાવલંબી ચિકિત્સા ૧-૨-૩ : શોભન. આયુર્વેદિક જગતમાં હવે લેખક તરીકે પણ વૈદ્ય શોભનનું નામ જાણીતું છે. આયુર્વેદને લગતી સો જેટલી પુસ્તિકા એમણે લખી છે. આયુ પ્રકાશનની આ ત્રણ પુસ્તિકામાં એમણે ઘણા રોગો અંગે ટૂંકી માહિતી આપી છે, એના ઉપચારો બતાવ્યા છે. દીર્ઘાયુ ભોગવી, માણસ શારીરિક તથા માનસિક નિરામયતતા પ્રાપ્ત કરે અને જીવનને સ્વસ્થપણે સમગ્રતયા જુએ-સમજે એવો એમનો હેતુ છે. ભાગ - ૩ માં 'ઘરગથ્યુ સારવારના એકસો પ્રયોગો' દરેકને માટે અગત્યના છે. સરળ ભાષામાં અપાયેલી નિદાન અને ચિકિત્સાની માહિતી રસપ્રદ બની છે.

સચિત્ર દિવ્યૌષધિ દર્શન - ભાગ બીજો : શોભન. (આયુ પ્રકાશન). દિવ્ય ઔષધિઓની માહિતી આ પુસ્તકમાં છે. કયા રોગમાં એ અકસીર પુરવાર થાય છે એનું નિદર્શન અહીં મળે છે. જુદા જુદા રોગોમાં આ ઔષધરૂપ પદાર્થોનો કઈ રીતે ઉપયોગ કરવો એ એમણે દર્શાવ્યું છે. દરેક વનસ્પતિનો મુખ્યગુણ કયો છે ને કયા રોગ માટે એ ઉત્તમ છે એ માહિતી એમણે સૂત્રરૂપે દરેક વનસ્પતિ અંગેના લેખના પ્રારંભિક પાનને છેડે મૂકી છે જે તરત ધ્યાન ખેંચે છે. ધન્વંતરિ નિઘંટુ, નિઘંટુ રત્નાકર, રાજનિઘંટુ, ચરક વગેરેમાંથી જે તે વનસ્પતિ અને વૃક્ષના સરસ ચતુરંગી ફોટોગ્રાફ્સ છે. પુસ્તકનું આ પણ મોટું આકર્ષણ છે.

●

આચાર્ય દઢબલની ઉપચારકથાઓ - લાભશંકર ઠાકર

'પુનર્વસુ'. (રત્નાદે પ્રકાશન). લાભશંકર ઠાકરની 'પીવરી' નામની નવલકથાનું એક પાત્ર એ જ આ ઉપચારકથાઓના આચાર્ય દઢબલ. આયુર્વેદિક ઉપચારોને લોકોમાં વધુ ને વધુ પ્રચલિત બનાવવા એમણે આ પાત્ર રચ્યું છે. કથા વાંચતા હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે. ગ્રંથવાચનને અંતે આચાર્યનું એક વિરલ પાત્ર આપણા મનમાં રમી રહે છે જે જીવનભણી અત્યંત વિધાયક વલણ રાખી, નિરાશ થયેલા રોગીને શારીરિક અને માનસિક રીથે સ્વસ્થ બનાવે છે અને માનવસંબંધમાં ફરી એને રોપી આપે છે. દરેક પ્રકરણ એકએક રોગને લઈને ઊઘડે છે. એ ઉઘાડ પણ નાટ્યાત્મક હોય છે. પહેલાં રોગની માહિતી સાંભળવાની, પછી ઉપચારપ્રક્રિયા ને પછી ફરી મુલાકાત - આ રસપ્રદ ઉપક્રમ છે. ઉપચારોને આમ કથારૂપે મૂકી આપવાનો આ પ્રયોગ નોંધપાત્ર છે.

●

નેશનલ બુક ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે આ પુસ્તકો પ્રગટ થતાં રહે છે એમાં વ્યાપક વાચકસમુદાયને માહિતી અને રસપ્રદ વાચન મળી રહે એવો હેતુ હોય છે. હમણાં નેશનલ બુક ટ્રસ્ટનાં થોડાં પ્રકાશનોમાંથી પસાર થવાનું બન્યું :

○ 'હિન્દ છોડો' લડત : ચંદ્રકાન્ત મહેતા.

○ 'સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની વસંત' (૧૯૧૭થી ૧૯૩૧ના સત્યાગ્રહો) : નારાયણ દેસાઈ.

આ બંને પુસ્તિકામાં ભારત દેશનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ પ્રગટ થયો છે. પ્રથમ પુસ્તિકામાં 'હિન્દ છોડો' આંદોલનની સાથે સાથે લેખકે ભૂમિકારૂપે આઝાદીના આંદોલનની મુખ્ય ઘટનાઓને પણ સાંકળી લધી છે. ઉત્તરાર્ધમાં આ ચળવળ સાથે પોતે ક્યાં અને કેવી રીતે સંકળાયા હતા એની માહિતી પણ આપી છે, એનાથી લખાણને એક પ્રમાણભૂતતા સાંપડે છે. મહત્ત્વની બધી જ ચળવળો વિશે લેખકે વિગતે ચર્ચા કરી છે. દરેક ચળવળના મૂળ લગી તેઓ વાચકને લઈ જાય છે. લેખકે ગાંધીયુગ સાથે સંકળાયેલ હોઈ આ નાનકડી પુસ્તિકા વાંચતાં પ્રતીતિકર બની રહે છે. આ બંને પુસ્તિકા વાંચતાં પ્રતીત થાય છે કે જેટલી ઉગ્રતાથી અંગ્રેજોએ આ દેશના માણસો પર અત્યાચારો ગુજાર્યા હતા, એટલી જ તીવ્રતાથી આ દેશના માણસોએ પણ એનો સામનો કર્યો હતો. આજે એવા માણસો અને વાતાવરણની અનિવાર્યતા હોઈ, આ બંને વિશેષ પ્રસ્તુત કરે છે.

○ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનાં ગીતો : સંપાદક - મહેન્દ્ર મેઘાણી. આ ગીતોમાં એ સંગ્રામનું પ્રતિબિંબ છે. આમાં ભારોભાર દેશપ્રેમ છે. અહીં ખબરદાર, ઝવેરચંદ મેઘાણી, સુંદરમ્ જેવા જાણીતા કવિઓને બાદ કરતાં બાકી બધાં ઓછા જાણીતા છે. આ સંપાદન એ રીતે મહત્ત્વનું બને છે કે આ દ્વારા ફરી આપણે એ યુગમિજાજ અનુભવવા લાગીએ છીએ. આજે હવે એ ચળવળ રહી નથી પણ વ્યાપક દેશ ભક્તિને સ્પર્શતાં થોડાંક કાવ્યો તો આમાં છે જે પ્રાસંગિકતા યા સમસામયિકતાથી વિશેષ છે.

નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ : લે. શિશિરકુમાર બોઝ, અનુ. પ્રમોદકુમાર પટેલ સુભાષચંદ્ર બોઝની જીવનકથા આલેખેતી આ ગ્રંથ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઇતિહાસનું પણ એક રોમાંચક પ્રકરણ બની રહે છે. આરંભથી જ સુભાષચંદ્રના વ્યક્તિત્વમાં વિરલ ઉન્મેષો હતા. પરંપરાગત સમાજજીવન, ધર્મ અને નીતિરીતિ સામે એમને વાંધો હતો. ન્યાયસંગત વિચારણા અને વર્તનનાં તે આગ્રહી હતા. લેખકે આરંભનાં પ્રકરણોમાં પ્રસંગોના નિરૂપણ દ્વારા સુભાષચંદ્રની આગવી વ્યક્તિમત્તા ઉપસાવી છે. હિંદુધર્મના હાર્દને પામવા તરુણાવસ્થામાં ગૃહત્યાગ કર્યો, કોલેજકાળમાં અંગ્રેજ પ્રોફેસરના અત્યાચારનો સામનો કરી હડતાળ પડાવી ને બરતરફ થયા, પરદેશ ગયા, ત્યાંના નવા જીવનમાં-વિચારમાં મૂકાયા, હિંદમાં આવ્યા બાદ જાહેરજીવનમાં ને ચળવળોમાં અગ્રણી બન્યા, ફરી પરદેશ ગયા - આદિ અઢળક પ્રસંગોને સાંકળીને લેખકે જે વ્યક્તિત્વ અંકિત કર્યું છે એ અમીટ છાપ પાડે છે. યુરોપમાં સુભાષ બોઝ રોમારોલાંને મળ્યા હતા. રોમારોલાંએ એ ઘટના એમની ડાયરીમાં લખી હતી એની નોંધ પૃ. ૭૧ ઉપર છે, કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેની એમની કામગીરી પ્રકરણ-૨૩માં છે, એમાં આ પદેથી રાજીનામું આપ્યું એ મહત્ત્વની ઘટનાની સાથેસાથે સુભાષચંદ્રની આ સંઘર્ષભરી મનઃસ્થિતિ વેળાએ રવીન્દ્રનાથે કેવો પ્રતિભાવ આપ્યો હતો એ પણ ગૂંથી લેવામાં આવ્યો છે. આ ઘટનાની સાથે સંકળાયેલ બીજો પ્રસંગ શાંતિનિકેતનમાં સુભાષચંદ્રનો સન્માન-પ્રસંગ છે, એ વખતે રવીન્દ્રનાથે એમને માટે જે વાણી ઉચ્ચારી હતી એ પૃ. ૮૫ ઉપર છે - આવા અનેક વિરલ સંદર્ભો આ જીવનકથાને રસપ્રદ અને પ્રમાણભૂત બનાવે છે. લેખકની શૈલી સુચાર છે. અનુવાદ પણ ઘણો જ વિશદ થયો છે.

ગુરુ રવિદાસ : આચાર્ય પૃથ્વીસિંહ આઝાદ. અનુ. દયાશંકર જોષી. ૧૪મી સદીમાં જે ભક્તિઆંદોલન ચાલ્યું એમાં સમાજના ઉવેખાયેલ વર્ગમાંથી અનેક સંતકવિઓ બહાર આવ્યા હતા, એમણે બહુજનસમાજની અવદશા પ્રત્યે અનુકંપા રાખી એમના જીવનની પીડાને હરી હતી. જે ધર્મ-સમાજ એમને હડધૂત કરતો હતો એને તિરસ્કાર્યા વગર એમણે એમના જીવનમાં અધ્યાત્મ-ધર્મના સંસ્કાર રેડ્યા, આ એક ક્રાંતિજન્ય ચિનગારી હતી. રવિદાસે આ જ ભૂમિકા ભજવી. લેખક રવિદાસની આવી પ્રશસ્ય કામગીરીને એમનું પદોના પ્રકાશમાં સમજાવી છે જે રસપ્રદ છે. પ્રથમ પ્રકરણ સમગ્ર મધ્યકાળની આવી ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરતું મહત્ત્વનું પ્રકરણ છે. 'રવિદાસ-વાણી' શીર્ષક - અંતર્ગત રવિદાસની કાવ્યસમૃદ્ધિ પણ સંકલિત કરી છે. એ પદો અર્થ સાથે સંપાદિત થયેલાં છે.

જગદીશચંદ્ર બોઝ : સચીન્દ્રનાથ બસુ. અનુ. શંકર એમ. પંડ્યા વિશ્વવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક જગદીશચંદ્ર બોઝની આ જીવનકથા રસપ્રદ છે. આપણે તો માત્ર એમને વૈજ્ઞાનિક તરીકે જ જાણીએ છીએ પરંતુ જગદીશ ચંદ્ર બોઝ કેવળ વૈજ્ઞાનિક નહોતા તેઓ માનવતાવાદી વિચારક, પ્રકૃતિપ્રેમી, કવિની પાસે હોય એવી સૌન્દર્યરાગી દષ્ટિ ધરાવનાર, પ્રયોગખોર અને ક્રાંતિકારી વલણ ધાખવનાર હતા. 'પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી' એ પ્રથમ પ્રકરણમાં જગદીશચંદ્રના સમગ્ર જીવનને ઘડનારાં પરિબળોની વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે એ ખૂબ રસાળ છે. છેલ્લું પ્રકરણ છે 'પ્રયોગશાળાની બહાર', એમાં જગદીશચંદ્રની બહુમુખી વ્યક્તિમત્તાનો પરિચય મળે છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, રાજા રામમોહનરાય, ગાંધીજી સ્વામી વિવેકાનંદ, સિસ્ટર નિવેદિતા, આદિ સાથેના એમના અંતરંગ સંબંધોની વાતો આ પ્રકરણમાં છે. એ વડે આપણે જગદીશચંદ્રના વિરલ વ્યક્તિત્વના પરિચયમાં મુકાતા જઈએ છીએ. એનો અનુવાદ પણ સરળ-સહજ છે.

અસૂર્યલોક : ભગવતીકુમાર શર્મા પોતાની આ દળદાર નવલકથાનો આ નાનકડી પુસ્તિકામાં પરિચયાત્મક સંક્ષેપ લેખકે જ કરેલો છે. સમગ્ર નવલકથાના મહત્ત્વના હાર્દને સુપેરે પ્રગટ કરતો આ સંક્ષેપ લગભગ પિસ્તાળીસ પાનામાં થયેલો છે. વચ્ચે વચ્ચે, પ્રસંગોચિત ચિત્રો દોરેલાં છે. ચિત્રકાર જગદીપ સ્માર્તની કલાકીય દષ્ટિથી એ બરાબર

અંકિત થયાં છે. સંક્ષેપનું આ એક આકર્ષક પાસું છે.

ઈમેજ પ્રકાશનનાં સુસ્તકો સુઘડ-આકર્ષક અને રુચિર નિર્માણથી ઘણાં ધ્યાનપાત્ર બનતાં હોય છે. એ પૈકી કેટલાંક વિશે :

રેકી : માલા કાપડિયા - 'રે'નો અર્થ છે વૈશ્વિક, 'કી'નો અર્થ છે ચૈતન્ય શક્તિ. રેકી જાપાનીસ ભાષાનો શબ્દ છે. આનાં મૂળ આપણી સંસ્કૃતિમાં પણ પડેલા છે. આપણામાં અમાપ ઊર્જા છે. ચૈતન્યશક્તિની ઓળખ અને કેન્દ્રો ક્યાં આવેલાં છે એની સમજ કેળવાય તો ઘણો લાભ થાય અને રોજિંદા જીવનમાં પૂરી સ્વસ્થતાથી માણસ કામ કરી શકે. એથી આ પ્રક્રિયાને માત્ર રોગ સાથે જ નહીં ચેતના સાથે પણ સંબંધ છે. તેથી આ પ્રક્રિયા શારીરિક-માનસિક સ્વસ્થતા ભણી માણસને લઈ જાય છે. લેખિકાએ વૈદિક સંસ્કૃતિ, વેદો આદિના સંદર્ભો સાંકળીને આ પદ્ધતિનો ઇતિહાસ - વિકાસ એ અંગેની બધી જ માહિતી મુદ્દાસર આપી છે. આજના ભૌતિકયુગમાં સ્વસ્થતા મેળવવા માટે, માનસિક શાંતિ સમેતની શારીરિક નિરામયતા પામવા માટે આ પદ્ધતિ મૂલ્યવાન છે, એવું લેખકનું કહેવું છે.

ઝલકર્પચમી : સુરેશ દલાલ. દેશવિદેશના વિવિધ સાહિત્યકારોની રચનામાંથી ગમતી પંક્તિઓ લઈને વિચારવિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. પંક્તિ માત્ર આધાર બની જાય છે ને લેખકનો વિચારવિહાર ચાલે છે એમાં અન્ય સાહિત્યકારોનો કૃતિઓના સંદર્ભો પણ આવે છે. ક્યારેક એવા સંદર્ભો અઢળક આવે છે. એકવાર ઝડપથી નજર તળેથી કાઢી નાંખવા જેવા આ લખાણો છે. અનેક સંદર્ભો આવતાં હોવા છતાં એ બરાબર ઘૂટાઈને આવે છે એવો અનુભવ થતો નથી. શૈલીરમતથી વિશેષ એનું ગદ્યવિધાન નથી. છતાં સરેરાશ વાચકને ગમી જાય એવો આ સંગ્રહ છે. 'ઈમેજ' નું પ્રકાશન અને અપૂર્વ આશરનું મુખપૃષ્ઠ આકર્ષક છે.

મહાભારતનાં પાત્રો ગ્રંથ ૧ : નાનાભાઈ ભટ્ટ (પ્ર. આર. આર.શેઠ). ૧૯૨૯ - ૧૯૩૪ દરમ્યાન,

મહાભારતનાં વિવિધ પાત્રો લઈને લેખકે ૧૩ પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરી હતી. એ હવે ત્રણ ગ્રંથરૂપે આવે છે. ભાગ-૧ માં, પાંચાલી, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મ અને ધૃતરાષ્ટ્રનો સમાવેશ કર્યો છે. સ્વ. નાનાભાઈ ભટ્ટની જન્મ-શતાબ્દીના વર્ષમાં એમનું તર્પણ આ રીતે કરવાનો પ્રકાશક ભગતભાઈ શેઠનો આવો વિચારનું આ ગ્રંથ -૧ રૂપે આમ તો પુનર્મુદ્રણ છે. એક જમાનામાં આ પાત્રોની કથાએ ગુજરાતની વિદ્યાર્થી સૃષ્ટિમાં ઘણું આકર્ષણ જન્માવ્યું હતું. એમનું સંસ્કારઘડતર કર્યું હતું. એ મૂલ્યવાન વારસો ફરી જ્યારે આમ ગ્રંથરૂપે આવે છે ત્યારે એને વધાવી લેવો એ જરૂરી છે. નાનાભાઈ ભટ્ટની સરળ શૈલી આ કથાઓનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. પ્રસંગનું વર્ણન અને એ દ્વારા રજૂ થતું પાત્ર, સ્થળ-સમય અને પ્રકૃતિના પરિસરસમેત આપણી આંખ આગળ રમી રહે છે. એક અમીટ છાપ પાડે છે.

પંડિત કવિ શ્રી વીરવિજયજી વિરચિત 'શુભવેલી' : સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી ઈ. અઢારમી સદી પૂર્વાર્ધની આ રચનામાં ગુરુ શુભવિજયજી પ્રતિની કવિની ભાવના કરુણ-પ્રશસ્તિરૂપે પ્રગટ થઈ છે. પૂર્વાશ્રમના કેશવજી શુભવિજયજી કેવી રીતે બન્યા, પછી ક્યાંક્યાં વિહાર કર્યો, ચાતુર્માસ ગાળ્યા, અધ્યયન કર્યું આદિ અંગેની કથા ૧૪૯ શ્લોકોમાં સંઘન રીતે આપવામાં આવી છે. આ સંપાદનની વાચનાનો મુખ્ય આધાર કૃતિની એકમાત્ર હસ્તપ્રત છે. આ સંપાદનની બેત્રણ વિશેષતાઓ ધ્યાનપાત્ર છે. આરંભમાં સંપાદકે 'શુભવેલી સમીક્ષા' નામે એક લેખ મૂક્યો છે જે સંપાદકની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ અને શ્રમના વિરલ સંયોગરૂપ છે. હસ્તપ્રતનો પાઠ અને મુદ્રિતપ્રતનો પાઠ સામે રાખી સંપાદકે જ્યાંજ્યાં પાઠ બદલ્યા છે ત્યાંત્યાં પાદ ટીપમાં એની નોંધ મૂકી છે. જેથી કશો ગોટાળો ન થાય. કૃતિના છેડે સંપાદકે લગભગ સવા બસો જેટલા શબ્દોના અર્થો મૂકી આપ્યા છે, આ કામ ઘણું નોંધપાત્ર છે. કૃતિને સમજવા માટે શબ્દકોશ એક મહત્ત્વનો આધાર બને છે.

□

સામયિકલેખ-સૂચિ — કોમલ સોની

- ૧૯૯૭ના વર્ષમાં (જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર દરમ્યાન) ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા સાહિત્યવિષયક આસ્વાદ-અવલોકન-સમીક્ષા-લેખો-સિદ્ધાંતવિચાર-ચર્ચા-ઊહાપોહ અંગેનાં લખાણોને સ્વરૂપ-વિભાગ-અનુસાર (ને તે સ્વરૂપ-અંતર્ગત સમીક્ષા-આસ્વાદ-લેખ એવા પેટાવિભાગ-અનુસાર) અકરાદિકમે ગોઠવીને આ સૂચિ તૈયાર કરી છે.
- આસ્વાદ-સમીક્ષાઓની સૂચિ કૃતિનામના ક્રમે કરી છે. (શીર્ષકનામને સમાવ્યું નથી, એ સિવાયનાં લખાણોની સૂચિ શીર્ષકનામથી કરી છે.)
- ક્રમ આ મુજબ છે :
કૃતિનામ/લેખશીર્ષક (લેખક/અનુ./સંપાદકનામ) - સમીક્ષક/આસ્વાદક/લેખકનામ. સામયિકનામ, માસ, પૃષ્ઠ (-થી-)
- સામયિકનામો, પહેલીવાર લખાયાં ત્યાં -તેમજ ક્યાંક, જેમકે 'પરબ'માં 'પ' પાંચના આંકડા સાથે ભાન્તિ ન સરજે માટે - પૂરેપૂરું લખ્યાં છે. પછી એના સંક્ષેપ લખ્યા છે. (એ સંક્ષેપો, નીચેની સામયિકયાદીમાં દરેકની સામે કૌંસમાં દર્શાવ્યા છે.)
- સમાવિષ્ટ સામયિકો (અકરાદિકમે) : અર્થાત્(અ.), ઈન્ડિયા ટુડે(ઈ.ટુડે.), ઉદ્દેશ(ઉ.), એતદ્(એ.), કવિલોક(ક.લોક.), કંકાવટી(કં.), કુમાર(કુ.), ખેવના(ખે.), તાદર્થ્ય(તા.), ત્રૈમાસિક(ફાર્બસસભાનું ત્રૈ.), ધબક(ધ.), પરબ, પ્રત્યક્ષ(પ્ર.), બુદ્ધિપ્રકાશ(બુ. પ્ર.), વિ. શબ્દસૃષ્ટિ(શ.સૃ.)
- સૂચિ ઉપયોગી થશે તો આનંદ થશે. સૂચિ અંગે સૂચનો હોય તો મોકલવા વિનંતી. -કોમલ

□

કવિતા : સમીક્ષા

અજવાસ (પ્રેમી દયાદરવી) - રશીદ મીર. ધબક, સપ્ટે, ૪૨-૪૪
અજાણ્યો યપુ (કિશોરસિંહ સોલંકી) - વિનોદ જોશી. ઉદ્દેશ, નવે,
૧૩૩-૩૬.

અનંત એકાંતે (વ્રજલાલ દવે, સં. વિનોદ અધ્વર્યુ) - રમેશ આ.
ઓઝા. તાદર્થ્ય, મે, ૩૩-૩૬.

અરવ (કમલ વોરા) - ભરત મહેતા. શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ, ૪૦-૪૪
અલખના અસવાર (યોસેફ મેકવાન) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, કવિલોક,
ફેબ્રુ, ૨૭-૨૯.

આનન્દહેલી (શશિશિવમ) - નવિન પંડ્યા, કવિલોક, મે-જૂન, ૨૯-૩૦
આસવદ્વીપ (પ્રવીણ ગઢવી) - હાસ્યદા પંડ્યા તા., ફેબ્રુ, ૪૦-૪૬
ઈથાકા અને જેરુસલેમ (અનુ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા) સપ્ટેશ્યામ
શર્મા. ઈન્ડિયા ટુડે, માર્ચ, ૭૦

એ જ લેખ, ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો-ડિસે, ૨૪૪-૪૫.
ઈનાયત (ચિનુ મોદી) - નીતિન વડગામા. ક.લોક, સપ્ટે-
ઓક્ટો, ૨૪-૨૭.

-હરિકૃષ્ણ પાઠક. પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૫-૭.
ઈશરને ચિહ્ની (ચંદ્રકાન્ત ઠક્કર 'ગુલાબી') - હરેશ તથાગત,
ધબક, જૂન, ૩૫-૩૬

એક માનવીને લેખે (ઉશનસ) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ઈ.ટુડે., જાન્યુ-
ફેબ્રુ, ૬૬

- સિલાસ પટેલિયા, પ્ર. જુલાઈ-સપ્ટે, ૭-૧૦.

કંદરા (મનીષા જોશી) - ચિનુ મોદી. ઈ. ટુડે, એપ્રિલ-મે, ૬૬
ખાલી હાથનો વૈભવ (રશીદ મીર) - કિશોર મોદી. ધબક,
ડિસે, ૪૧-૪૩.

ગુજરાતી કવિતાચયન : ૧૯૯૪ (સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) - કિશોર
વ્યાસ. પ્ર., જુલાઈ-સપ્ટે, ૧૬-૧૯.

ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો (સંપાદક ચિનુ મોદી)

- રતિલાલ 'અનિલ'. પ્ર., ઓક્ટો-ડિસે, ૧૨-૧૩

- શકીલ કાદરી. ધબક, જૂન, ૪૫-૫૦.

ઘોળી ઘોળી ધ્યાલા ભરિયા (સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી) - સિલાસ પટેલિયા,
પ્ર., એપ્રિલ-જૂન, ૨૩-૨૪.

છંદોલય (નિરંજન ભગત) - લાભશંકર ઠાકર. પરબ, ડિસે,
૧૦૦-૧૧૧.

જળના પડવા (હરિકૃષ્ણ પાઠક) - અજય પાઠક. પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ,
૭-૧૦

- ઉષા ઉપાધ્યાય ઉ., એપ્રિલ, ૩૫૩-૫૬.

- જયંત પાઠક. શ.સૃ, જુલાઈ, ૪૨-૪૪.

જિનસ્તવનચતુર્વિંશતિકા -પાર્શ્વચંદ્રસુરીશરજી. (સં. મુનિશ્રી
ભુવનચંદ્રજી) - જયંત કોઠારી. ત્રૈમાસિક, જુ-સપ્ટે, ૧૯૬-૯૧.

ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ (લાભશંકર ઠાકર) -ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા.
શ.સૃ., જૂન, ૨૩-૨૪.

પ્રદક્ષિ

જાન્યુઆરી

માર્ચ

૧૯૯૮

૨૭

ઢાઈ અક્ષર (મુસાફિર પાલનપુરી) - અહમદ ગુલ. ધબક, ડિસે., ૩૭-૪૦

તમે ઉકેલો ભેદ (રમણીક સોમેશ્વર) - ધીરેન્દ્ર મહેતા. ક.લોક જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૨૫-૩૦.

દેહના બંધ ઓરડે (ચંદ્રકાન્ત ઠક્કર 'ગુલાબી') - રશીદ મીર. ધબક, માર્ચ, ૩૭-૩૮.

પડછાયો (પ્રવીણ ગઢવી) - અલ્પા મહેતા. પ્ર., જુ.સાપ્તે, ૧૩-૧૬.

પવનના વેશમાં (ધીરેન્દ્ર મહેતા) - રાધેશ્યામ શર્મા. પરબ, ફેબ્રુ, ૨૯-૩૧.

ફૂલોનો પવનરથ (મફત ઓઝા) - મધુ કોઠારી. બુ.પ્રકાશ, જાન્યુ, ૨૧-૨૨.

મુલ્લાની મોજ (મુલ્લા હથુરણી) - મુસાફિર પાલનપુરી. ધબક, જૂન, ૫૧-૫૩.

યસ્ય પર્ણાનિ (ધીરુ મોદી) - દક્ષા વ્યાસ. બુ.પ્ર., જાન્યુ, ૨૩-૨૫.

લયલીન(નલિન રાવળ) - રાધેશ્યામ શર્મા. પ્ર., જુલાઈ-સાપ્તે, ૧૧-૧૨.

વરદા (સુન્દરમ) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ. ત્રૈ, જાન્યુ-માર્ચ, ૪-૮.

વરદાન ફૂલનું (હેમંત દેસાઈ) યોસેફ મેકવાન. ક.લો, નવે-ડિસે, ૨૦-૨૩.

સપ્તપદી (ઉમાશંકર જોશી) - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા. ત્રૈ, એપ્રિલ-જૂન, ૭૯-૮૨.

સમકાલીન ઓડિયા કવિતા (અનુ. પ્રશાંતકુમાર મહાંતિ) - બિન્દુ ભટ્ટ. ઈ.ટુડે, માર્ચ, ૭૦.

સોના-નાવડી (સં. જયંત મેઘાણી) - કનુભાઈ જાની. પ્ર., ઓક્ટો-ડિસે, ૫ - ૧૧.

કવિતા-આસ્વાદ :

અખિલ બ્રહ્માંડમાં (નરસિંહ મહેતા) - રમેશ આ. ઓઝા. કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૨૩ - ૨૭; મે જૂન, ૨૬-૨૮.; જુલાઈ-ઓગષ્ટ, ૧૬-૨૦.

અલંગ જહાજવાડી (ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા) - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શ.સૂ. ડિસે, ૨૫૭-૫૮.

અહમદ 'ગુલા'ના કેટલાક શે'ર - નિર્મિશ ઠાકર. ધબક, ડિસે, ૩૪-૩૬.

આ જ મારો અપરાધ છે, રાજા (કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી) - દર્શના ધોળકિયા. ત્રૈ, જુલાઈ-સાપ્તે, ૧૩૩ - ૧૩૬.

આંઠમું દિલ્હી (કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી) - તૃપિત પારેખ. તા. મે, ૩૭-૩૮.

ઉઘાડ (વજલાલ દવે) - હરિકૃષ્ણ પાઠક. ક.લોક, જાન્યુ - ફેબ્રુ, ૩૦-૩૧.

ઉજાણી અને અવસાદ (રાજેન્દ્ર શાહ) - નારણભાઈ ભાલીડિયા.

શ.સૂ., જૂન, ૯-૧૦.

ઊભા હાથે ગવાતો રાજીઓ (લોકગીત) -રતિલાલ સથવારા. પરબ, ઓક્ટો, ૧૮-૨૦.

એક ખાલી નાવ (હર્ષદ ત્રિવેદી) - રાજેન્દ્ર જે, જોશી. પરબ, મે, ૨૨-૨૪.

એક સત (સી. પી. કેવેડી. અનુ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા) - રાધેશ્યામ શર્મા. ત્રૈ, એપ્રિલ - જૂન, ૯૭-૯૮.

એક શે'ર (ગાલિબ) -રતિલાલ 'અનિલ'. કં., જાન્યુ, ૮-૧૧.

ઓણ (માધવ રામાનુજ) - મહેન્દ્ર અ. દવે. શ.સૂ. એપ્રિલ, ૧૧-૧૨.

ઓતરાદા વાયરા, ઊઠી! (ઝવેરચંદ મેઘાણી) -ભરત મહેતા. ક.લોક, સાપ્તે-ઓક્ટો, ૨૧-૨૩.

કલ્પના અને કસ્તૂરી મૃગ (કાન્ત) - ભરત મહેતા.બુ.પ્ર. મે, ૧૫૫-૫૯.

ગઝલનો શે'ર (ગાલિબ) -રતિલાલ 'અનિલ'. કં., જુલાઈ, ૨૩-૨૬.

ગઝલનો શે'ર (જિગર મુસદાબાદી) - રતિલાલ 'અનિલ'. કં., માર્ચ, ૨૬-૨૮.

ગઝલનો શે'ર (બશીર બદ્ર) - 'અનિલ' કં., એપ્રિલ, ૩ - ૫.

ઘરે જતાં (રમણીક અગ્રાવત) - રશિમ ગોહિલ. શ. સૂ. જુલાઈ, ૧૧-૧૩.

'છેલ્લો કટોરો' અને 'છેલ્લી સલામ' (ઝવેરચંદ મેઘાણી) - જયંત કોઠારી. શ.સૂ. સાપ્તે, ૧૬-૨૬.

ફૂંડું (ધીરુ પરીખ) - રતિલાલ સથવારા. ક.લોક, નવે-ડિસે, ૧૮-૧૯.

તમાશા નિગાહકા (સર મહેબૂબ અલીખાન) - ભરત બાપોદરા. ધબક, જૂન, ૩૨-૩૪.

નમ્રતાના નિધિ હે! (અનુ. ઉમાશંકર જોશી) [Lord of Humility, M. K. Gandhi] -ગોવિંદભાઈ રાવલ. પરબ,સાપ્તે, ૨૧-૨૪.

નર્મદને (સતીશ વ્યાસ) - જયકર છો. જોશી. કં., જાન્યુ, ૧૪-૧૬.

પાછલી ખટઘડી (ચિનુ મોદી) - રાજેન્દ્ર શુક્લ. શ.સૂષ્ટિ, જાન્યુ, ૧૧-૧૩.

પાન સરનામું ન જાણે...(હર્ષદેવ માધવ) - નલિની બ્રહ્મભટ્ટ બુ.પ્ર. સાપ્તે, ૨૯૦-૯૧.

પુનરાગમન (ગાલિબ) - અલગારી. કંકાવટી., ઓગસ્ટ, ૩૭-૩૯.

બળે દીવાની જ્યોત (ધીરેન્દ્ર મહેતા) - રાધેશ્યામ શર્મા. ત્રૈ., જાન્યુ-માર્ચ, ૧૪-૧૫.

બાહુક (ચિનુ મોદી) - અરૂણ કક્કડ. તાદર્થ્ય., નવે, ૪૦-૪૫.

માગશરની સાંજ ભળી રાતે (રાજેન્દ્ર શાહ) -રાધેશ્યામ શર્મા, ઉ., જૂન, ૪૦૯-૧૧.

મૃગતૃષ્ણા (કાન્ત) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ. બુ.પ્ર. ઓગસ્ટ, ૨૬૯-૬૯.

સાગર અને શશી (કાન્ત) - જયંત કોઠારી. ત્રૈ., એપ્રિલ - જૂન,

૬૯-૭૫.

વસન્તવિજય (કાન્ત) - દર્શના ધોળકિયા ઉ., જૂન, ૪૧૨-૧૫.
સાગરસપ્રાટ પાંડુ... (દિલીપ ઝવેરી) - રાધેશ્યામ શર્મા. ઉ., એપ્રિલ,
૩૨૬-૨૮.

સોનેટદય (ભગવતીકુમાર શર્મા) - રાધેશ્યામ શર્મા. ત્રે., ઓક્ટો-
ડિસે, ૨૦૪-૫.

હરિવર આવોને (લાભશંકર કાકર) - રાધેશ્યામ શર્મા. ત્રે., જુલાઈ-
સપ્ટે, ૧૪૩-૪૫.

હાથ (નલિન રાવળ) - રાધેશ્યામ શર્મા. ક.લોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ,
૧૫-૧૬.

હું જાણું (ઉશનર) - ભાનુમતી શાહ. ક.લોક, મે-જૂન, ૨૫-૨૬.

કવિતા : અભ્યાસ

ઉમાશંકરની કવિતા - નલિન રાવળ. પરબ, જુલાઈ-ઓગસ્ટ,
૨-૧૨.

ઋતુવર્ણનની કવિતા - હેમન્ત દેસાઈ. ક.લોક, જુલાઈ-સપ્ટે, ૩-૪.
કાવ્યનો આનંદ: એક નોંધ - ચંદ્રકાન્ત શેઠ. બુ.પ્ર., જાન્યુ., ૧૯-૨૦.

ગુજરાતી કવિતાચયન: ૧૯૯૫ - રમણ સોની. પરબ, ડિસે, ૫-૧૨.
ગુજરાતી કવિતાચયન: ૧૯૯૬ - નરોત્તમ પલાણ. પરબ, ડિસે,
૧૨-૩૮.

ગુજરાતી કવિતામાં હાસ્ય - હરિકૃષ્ણ પાકક. પરબ, જુલાઈ-
ઓગસ્ટ, ૫૮-૭૨.

મેઘાણીની કવિતાનાં સ્થાનો - નીલિન વડગામા. ઉ., ફેબ્રુ,
૨૪૮-૫૪.

વ્યાપ વધુ, ઊંડાણ ઓછું (૧૯૯૪ - ૧૯૯૫ની કવિતા)
- ઉષા ઉપાધ્યાય. પરબ, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧૦-૨૧.

'શેષ'નાં દામ્પત્યકાવ્યોમાં ભદ્રતાની મુદ્રા - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ.
ત્રે., ઓક્ટો - ડિસે, ૨૪૧-૪૩.

વાર્તા : સમીક્ષા

અકસ્માતકાળ (કનુ સુઝાવકર) - કિશોર વ્યાસ. પ્ર., એપ્રિલ-જૂન,
૭-૯.

એ લોકો (હિમાંસી શેલત) - જયેશ ભોગાયતા. પ્ર., ઓક્ટો-ડિસે,
૧૩-૧૭.

૧૯૯૫ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ (સં. મોહન પરમાર) - જયેશ ભોગાયતા.
પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ, ૨૧-૨૫.

કુંભી (મોહન પરમાર) - જયેશ ભોગાયતા. પ્ર., જુલાઈ-સપ્ટે,
૩૭-૪૦.

- મોહન પરમાર. પરબ, સપ્ટે, ૫૩ - ૫૬.

- રાધેશ્યામ શર્મા. પરબ, ઓગસ્ટ. ૩૬ - ૩૭.

ઘર (ધીરેન્દ્ર મહેતા) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, બુ.પ્ર., મે. ૧૬૪-૬૯.

ઘૂંઘટ કા પટ ખોલ (ઉષા દક્કર) - શરીફ વીજળીવાળા. પરબ,
નવે, ૨૮-૪૨.

છલાંગ (ચિનુ મોદી) - સુમન શાહ. પરબ, જૂન, ૨૧-૨૮.

નારી (નિરૂપમા શેઠ) - બકુલા ઘાસવાલા. અર્ધાત્, એપ્રિલ-સપ્ટે,
૬૯-૭૨.

પ્રતીક્ષા (પ્રવીણ ગઢવી) - નલિન પંડ્યા. તા., સપ્ટે, ૩૮-૪૧.

પ્રા. કથન (પ્રાણજીવન મહેતા) - કાન્તિ પટેલ. ત્રે., એપ્રિલ - જૂન,
૧૧૪-૧૯.

- શિરીષ પંચાલ. ઈટુડે, એપ્રિલ, ૭૦.

-ઉત્પલ ભાવાણી. પરબ, ડિસે, ૬૦-૬૪.

બાવળ વાવનાર અને બીજી વાર્તાઓ (જનક ત્રિવેદી)
- નલિન પંડ્યા. કુમાર, જુલાઈ, ૪૦૨.

દુગસભા (કિશોર જાદવ) - જગદીશ ગૂર્જર. ત્રે., જાન્યુ-માર્ચ,
૪૦-૪૮.

- વિજય શાસ્ત્રી. પરબ, ડિસે, ૬૭-૭૦.

રાતવાસી (મણિલાલ પટેલ) - સતીશ વ્યાસ. પરબ, માર્ચ-એપ્રિલ,
૬-૯.

શબવત્ (રમેશ ર. દવે) - ઈલા બી. નાયક. શ.સૃ, એપ્રિલ,
૩૮-૪૦.

- શરીફ વીજળીવાળા. પ્ર., એપ્રિલ-જૂન, ૧૧-૧૫.

સનદ વગરનો આંબો (અતીઝ ટંકારવી) - રાધેશ્યામ શર્મા. બુ.પ્ર.,
ઓગસ્ટ, ૨૬૬-૬૭.

- રાધેશ્યામ શર્મા. પ્ર., એપ્રિલ-જૂન, ૯-૧૧.

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ઝવેરચંદ મેઘાણી) - બિપિન આશર. તા.,
જુલાઈ, ૯-૨૨.

સ્થળાંતર (રામચન્દ્ર પટેલ) - રમેશ ર. દવે. ઈટુડે, મે-જૂન, ૫૪.

વાર્તા : આસ્વાદ

કપોતકથા (રાધેશ્યામ શર્મા) - બાબુ દાવલપુરા. તા., એપ્રિલ,
૩૯-૪૧.

નાનપણમાં લગ્ન કરવાથી થતાં માઠાં પરિણામ... (નર્મદ)
- રમેશ મ. શુક્લ. બુ.પ્ર, ડિસે, ૪૨૨-૨૪.

મદદનીશ (કિશોર જાદવ) - બાબુ દાવલપુરા. ઉ., માર્ચ, ૩૧૦-૧૨.

વાયક (મોહન પરમાર) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ. વિ. જાન્યુ-ફેબ્રુ,
૨૫-૨૭.

વાર્તા : અભ્યાસ

ઉમાશંકરની નવલિકા - જયેશ ભોગાયતા. પરબ, જુલાઈ-ઓગસ્ટ,
૨૭-૩૭.

આજની ગુજરાતી વાર્તા : પરિષ્કૃતિ રચવાની મધ્યમણ
- અજિત ઠાકોર. વિ, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧-૧૦.

ગુજરાતી નવલિકા ચયન : ૧૯૯૬ - કિરીટ દૂધાત. પરબ, ડિસે,
૩૮-૫૦.

ટૂંકી વાર્તાઓમાં નારીપ્રતિભા - ઉષા દક્કર. અર્ધાત્, એપ્રિલ-સપ્ટે,
૧૧-૨૫.

ટૂંકી વાર્તામાં બોલીનો વિનિયોગ - રમેશ ર. દવે. શ.સૃ, જાન્યુ,

પ્ર(ટ)શ(ર) - જાન્યુઆરી - માર્ચ - ૧૯૯૮ - ૨૯

૩૩-૪૦.

સાહસ મર્યાદિત છે? - મણિલાલ હ. પટેલ.(ટૂંકી વાર્તા : ૧૯૯૪-૯૫) પરબ, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૪-૩૯.

નવલકથા : સમીક્ષા

અછૂત (અનુ. રંજના હરીશ દિવેદી) - પારૂલ રાહોડ. ખેવના, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૧૨-૧૬.

અણસાર (વર્ષા અડાલજા) - હાસ્યદા પંડ્યા. તા., જુલાઈ, ૨૭-૩૫.

અનાપ-સનાપ (લાભશંકર ઠાકર) - બાબુ દાવલપુરા. ત્રૈ., એપ્રિલ-જૂન, ૧૦૯-૧૩.

અષાઢ, તું આવ (સુવર્ણા) - ચિનુ મોદી. ઈ.ટુડે, ફેબ્રુ, ૭૨.

આગંતુક (ધીરુ બહેન પટેલ) - બાબુ દાવલપુરા. ત્રૈ., જાન્યુ-માર્ચ, ૫૮-૬૩.

આંગણિયાત (જોસેફ મેકવાન) - જશવંત શેખડીવાળા. શ.સુ. જાન્યુ, ૩૦-૩૨.

આયખું તો શમણાંનો દેશ (નાનાભાઈ જેબલિયા) - બાબુ દાવલપુરા. શ.સુ. સપ્ટે, ૧૯૨-૪૩.

આલા ધાધલનું ઝીંઝાવદર (ચુનીલાલ મડિયા) - હિમાંશુ વ્હોરા. ત્રૈ., જુલાઈ - સપ્ટે, ૧૯૨-૯૪.

એક અધૂરી જિંદગી (કનુ અડાસી) - બાબુ દાવલપુરા. બુ.પ્ર., જુલાઈ, ૨૨૨-૨૫.

-સતીશ ડણાક. તા., સપ્ટે, ૩૫-૩૭.

કાચા સૂતરને તાંતણે (રઘુવીર ચૌધરી) - રવીન્દ્ર ઠાકોર. પરબ, ડિસે, ૨-૫.

કાદબરીની મા (ધીરુબહેન પટેલ) - મહીપતસિંહ રાઓલજી. તા., સપ્ટે, ૧૮ - ૨૬.

કૂવો (અશોકપુરી ગોસ્વામી) - બાબુ દાવલપુરા. બુ.પ્ર., ડિસે, ૪૦૪-૭.

ઘર (ધીરેન્દ્ર મહેતા) - દર્શના ધોળકિયા. ઉ., સપ્ટે, ૭૨ - ૭૪.

ચકરાવો (મહેશ દવે) - બાબુ દાવલપુરા. શ.સુ. એપ્રિલ, ૩૩ - ૩૭.

- વિજય શાસ્ત્રી. પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૫-૧૭.

ચૌલાદેવી (ધૂમકેતુ) - અરૂણ કક્કડ. ઉ., એપ્રિલ, ૩૫૦-૫૨.

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી (દર્શક) - મેઘનાદ ભટ્ટ. બુ.પ્ર., મે, ૧૫૨-૫૪.

દ્વીપકલ્પ (મફત ઓઝા) - તૃષિત પારેખ. પરબ, ડિસે, ૫૩-૫૬.

ધી ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી (હેમિન્ગવે) - હેમંત ગેહલોટ : અનુ. જયંતિ મેકવાન. તા., એપ્રિલ, ૮-૧૭.

ધૂન્ધભરી ખીણ (વિનેશ અંતાણી) - પારૂલ રાહોડ. પરબ, ડિસે, ૫૬-૬૦.

ધ ગોડ ઓફ સ્મોલ થિંગ્સ (અરૂંધતી રોય) - રંજના હરીશ. ઉદ્દેશ, નવે, ૧૨૮-૩૨.

નાલુકેટ (એમ. ટી. વાસુદેવન નાયર) - લક્ષ્મણ ડી.ડોર. તા., ડિસે,

૨૬-૩૧.

- શરીફા વીજળીવાળા. કં, માર્ચ, ૨૯-૩૪.

પુષ્પદાહ (રંજનીકુમાર પંડ્યા) - મોહનલાલ પટેલ. તા., જુલાઈ, ૪૧-૪૨.

પ્રતિજ્ઞા (એમ. ડી. નાયક) મધુસૂદન પારેખ. બુ.પ્ર., એપ્રિલ, ૧૩૭-૩૮.

પ્રિયજન (વિનેશ અંતાણી) - અરૂણ કક્કડ. ઉ., સપ્ટે, ૭૪-૭૬.

ફેરો (રાધેશ્યામ શર્મા) - બાબુ દાવલપુરા. ખેવના, માર્ચ - એપ્રિલ, ૩૧-૩૮.

મળેલા જીવ (પત્રાલાલ પટેલ) - નીલોત્પલા ગાંધી. તા., માર્ચ, ૧૯-૨૧.

માનવીની ભવાઈ (પત્રાલાલ પટેલ) - જશવંત શેખડીવાળા. તા., એપ્રિલ, ૨૨-૨૬.

મોચનગડ (રામચંદ્ર ગુંજકરે) - ભોળાભાઈ પટેલ. શ.સુ. ઓગસ્ટ, ૨૪-૩૧.

યયાતિ (વિ. સ. ખાંડેકર) - પુષ્પા ભટ્ટ. તા., જાન્યુ. ૨૯-૩૨.

વગડો (ઉશનસ) - ઈલાનાયક. ઉ., જૂન, ૪૩૨-૩૭.

સરસ્વતીચંદ્ર-કથાસાર (જયંત કોઠારી, ભૂપેન્દ્ર પારેખ) - રમણ સોની. પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ, ૩૪.

સ્વપ્નતીર્થ (રાધેશ્યામ શર્મા) - બાબુ દાવલપુરા. ખેવના, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૧-૩૮.

સંત ઠિંકુદાસ (ઈન્દુ પુવાર) - ચિનુ મોદી. ઈ.ટુડે, ડિસે, ૪૦.

સોમતીર્થ (રઘુવીર ચૌધરી) - હરિકૃષ્ણ પાઠક. ઈ. ટુડે, જૂન-જુલાઈ, ૬૦.

સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી (અવેરચંદ મેઘાણી) - બાબુ દાવલપુરા. ત્રૈ., ઓક્ટો-ડિસે, ૨૨૭-૨૩૨.

નવલકથા : અભ્યાસ

ગુજરાતી દલિત નવલકથા : કેટલાંક નિરીક્ષણો -- ભરત મહેતા. ઉ., જુલાઈ, ૨૬ - ૩૪. ઉ., ઓગસ્ટ, ૨૬-૩૪.

ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સ્કૂટ થતો લેખકોનો નારી પ્રત્યેનો અભિગમ - ઈલા નાયક. અર્થાત્, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૫-૧૦.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્ય નવલકથા - નરોત્તમ વાળંદ, પરબ, જુલાઈ- ઓગસ્ટ, ૪૬-૫૭.

દળદર ફીટવાનું બાકી છે! : (નવલકથા - ૧૯૯૪) - હર્ષદ ત્રિવેદી. પરબ, માર્ચ-એપ્રિલ, ૨૨-૨૯.

નવલકથા ૧૯૯૫ - પ્રિયકાન્ત પરીખ. ૫, માર્ચ-એપ્રિલ, ૨૯-૩૪. નવલકથાક્ષેત્રે મેઘાણીનું પ્રદાન - ધીરેન્દ્ર મહેતા. ત્રૈ., જાન્યુ-માર્ચ, ૨૪-૨૯.

ભારતીય ઐતિહાસિક નવલકથાની પ્રસ્થાનત્રયી - ભોળાભાઈ પટેલ. શ.સુ. જુલાઈ, ૩૨-૩૯.

નાટક : સમીક્ષા

આપણી રંગભણૂમિ (ભરત દવે) -સતીશ વ્યાસ. શ.સુ. ફેબ્રુ,

૪૫-૪૬.

કોઈ પણ એક ફૂલનું નામ બોલો તો? (મધુ રાય)

- મહેશ ચંપકલાલ. પ્ર., એપ્રિલ-જૂન, ૨૭-૩૨.

- હસમુખ બારાડી. પ્ર., એપ્રિલ - જૂન, ૨૭-૩૨.

ગૃહારણ્ય (દર્શક) - સતીશ વ્યાસ. પરબ, જૂન, ૬૪-૬૬.

તીડ (સતીશ વ્યાસ) - નરેશ શુક્લ. ખે, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૪-૬.

-સધેશ્યામ શર્મા. પરબ, ડિસે, ૫૧-૫૨.

- વિનોદ જોશી. પ્ર., જુલાઈ - સપ્ટે, ૧૯-૨૨.

ત્રિભેટે (દક્ષા દક્કર) - વિજય શાસ્ત્રી. પ્ર, ઓક્ટો-ડિસે. ૧૭-૧૯.

સઈનો દર્પણરાય (હસમુખ બારાડી) - રવીન્દ્ર પારેખ. પરબ, ડિસે, ૭૦-૭૪.

નાટક : અભ્યાસ.

આધુનિક ભારતીય રંગભૂમિ... -વિનીત શુક્લ. શ.સૂ, સપ્ટે, ૩૧-૩૪.

આશા સખીએ કે... (નાટક : ૧૯૯૪ - ૯૫) - ભરત દવે. પરબ, માર્ચ-એપ્રિલ, ૭૫-૮૦.

ઉમાશંકર: એકાંકીકાર - વિનોદ અધ્વર્યુ. પરબ, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૧૨-૧૯.

ગુજરાતી નાટકોમાં નારીપાત્રોનું નિરૂપણ - સોનલ વૈદ્ય કુલકર્ણી. અર્થાત, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૪૬-૫૧.

ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સ્ત્રીચિત્રણ -હસમુખ બારાડી. અર્થાત, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૪૦-૪૫.

'ગિલોટીનનો ગોટો' અને નાટ્યમહોત્સવ - ભરત દવે. પરબ, નવે, ૪૩-૪૭.

નાટકમાં ભાષા - જયંત પારેખ. એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૦-૧૫.

પીડિતોની રંગભૂમિ - ઈન્તાજ મલેક. તા., ડિસે, ૨૨-૨૫.

પ્રતની ભાષા, પ્રયોગની ભાષા - મહેશ ચંપકલાલ. પરબ, જાન્યુ, ૨૫-૩૨.

યશવંત પંડ્યાનાં એકાંકીઓ - દિનકર ભોજક 'વિશ્વબંધુ'. શ.સૂ, સપ્ટે, ૨૭-૩૦.

રંગભૂમિનું રૂપ - કેટલીક અભિનેત્રીઓ - દિનકર ભોજક. પરબ, ઓક્ટો, ૨૬-૩૧.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એકાંકી - મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ. તા., નવે, ૨૧-૨૪

નિબંધ : સમીક્ષા

ચૈતર ચમકે ચાંદની (ભોળાભાઈ પટેલ) - સિલાસ પટેલિયા. પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ, ૧૦-૧૩.

જીવનનો આનંદ (કાક કાલેલકર) - કાન્તિ પટેલ. પ્ર., જુલાઈ-સપ્ટે, ૪૧-૪૭.

નિબંધ સંગ્રહ*(યજ્ઞેશ દવે) - ભોળાભાઈ પટેલ. પરબ, ફેબ્રુ, ૨૦-૨૪.

પહેલું સુખ તે હસતાં રહીએ (ભગીરથ દર) - શાંતિલાલ મેરાઈ.

પ્ર., એપ્રિલ-જૂન, ૨૩.

પંચમ (પ્રવીણ દરજી) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ. ઈ.ટુડે, માર્ચ-એપ્રિલ, ૭૦. મળી માનુભાષા મને ગુજરાતી (ભોળાભાઈ પટેલ) - રઘુવીર ચૌધરી. ઈ.ટુડે, મે, ૫૭.

મિત્રોનાં ચિત્રો (બકુલ ત્રિપાઠી) - કુલીનચંદ્ર વાશિક. પરબ, નવે, ૫૩-૫૬.

લગ્નમંગલ હાસ્યમંગલ (બકુલ ત્રિપાઠી) - રતિલાલ બોરીસાગર. પ્ર., ઓક્ટો-ડિસે. ૨૪-૨૬.

શેરી (દિગ્વીશ મહેતા) - કિરીટ દૂધાત. પરબ, જાન્યુ, ૨૦-૨૪. - સિલાસ પટેલિયા. પ્ર., એપ્રિલ-જૂન, ૧૭-૨૦.

સડસડાટ (જિતેન્દ્ર દેસાઈ) - શાંતિલાલ મેરાઈ. પ્ર., ઓક્ટો - ડિસે, ૩૫.

નિબંધ : અભ્યાસ.

ઉમાશંકરના નિબંધોનું ગદ્ય - જયંત પંડ્યા. પરબ, જુલાઈ - ઓગસ્ટ, ૨૦-૨૩.

વેઠાં વધ્યાં સિલકમાં (નિબંધ - ૧૯૯૪ - ૯૫) - યજ્ઞેશ દવે. પરબ, માર્ચ-એપ્રિલ, ૫૦-૫૮.

હાસ્ય નિબંધ - જોસેફ મેકવાન, પરબ, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૮૪-૯૩.

પ્રવાસ, યાત્રિય, સંસ્મરણ : સમીક્ષા

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ (નારાયણ દેસાઈ) - રમેશ મ. શુક્લ. ઉ., એપ્રિલ, ૩૪૬-૪૯.

અમારી લાખેણી જાત્રા (ગંગાદાસ મહેતા) - સિલાસ પટેલિયા. પ્ર., ઓક્ટો - ડિસે, ૨૬-૧૭.

અમેરિકા, આવજે (ભગવતી કુમાર શર્મા) -મણિલાલ હ. પટેલ, ઈ.ટુડે, ડિસે, ૪૧ - ૪૧.

ઉદાઉગીર (અનુ. રવીન્દ્ર પારેખ) - ભરત મહેતા. પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ, ૨૯-૩૩.

પુલ્કા પગે જાતરા (અનુ. મોહન દાંડીકર) - ભરત મહેતા. પ્ર., ઓક્ટો-ડિસે. ૧૯-૨૪.

ગ્રેટ શો મેન બર્નાડ શો... (વિનોદ ભટ્ટ) - સધેશ્યામ શર્મા. શ.સૂ, મે, ૪૧-૪૩.

જીવનસાધકની વિમલયાત્રા (વિષ્ણુ પંડ્યા) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ. ઈ.ટુડે, જુલાઈ, ૪૧-૪૧.

પરિક્રમા નર્મદામૈયાની (અમૃતલાલ વેગડ) યજ્ઞેશ દવે. પરબ, જૂન, ૬૬-૬૮.

પિતૃદેવ... નમોનમઃ (નીલા શાહ) - ચિનુભાઈ નાયક. બુ.પ્ર, સપ્ટે, ૨૯૯-૩૦૦.

પીધી અમીરસ અક્ષરનો (સં. પ્રીતિ શાહ) - અરૂણા બક્ષી. પ્ર., જુલાઈ-સપ્ટે, ૨૨-૨૫.

ભગિની નિવેદિતા (પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ) - કીર્તિદા જોશી. બુ.પ્ર, માર્ચ, ૧૦૩.

મસ્તબાલ : કવિજીવન (ઉમાશંકર જોશી. સં. સ્વાતિ જોશી)

પ્રત્યક્ષ

જાન્યુઆરી

માર્ચ

૧૯૯૮

૩૧

- જ્યંત પંડ્યા. પરબ, ડિસે, ૬૪-૬૬.
મંત્રો : એક બદનામ લેખક (વિનોદ ભટ્ટ) - રાધેશ્યામ શર્મા. પરબ, ઓક્ટો, ૪૦-૪૩.
મારી હકીકત (નર્મદ) - શરીફ વીજળીવાળા. પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ, ૩૭-૪૩.
મેઘાણી છબિ (કનુભાઈ જાની) - રાધેશ્યામ શર્મા. પ્ર., જાન્યુ - માર્ચ, ૧૩-૧૫.
રવીન્દ્ર પૂર્વરવિત (નગીનદાસ પારેખ) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ. ઈ.ટુ.ડે, ઓક્ટો, ૪૩.
સકલ પુરુષ (ગોવિંદભાઈ રાવલ) - મધુસૂદન પારેખ. બુ.પ્ર. ડિસે, ૪૨૫-૨૬.
સલામ અમેરિકા... (સુમન શાહ) - જયેશ ભોગાયતા. ખેવના, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૧૭-૨૨.
સ્મરણરેખ (હર્ષદ ત્રિવેદી) - સતીશ વ્યાસ. ઈ.ટુ.ડે, નવે, ૪૧.
સ્મરણો ભીનાં ભીનાં (જ્યંત પંડ્યા) - દર્શના ધોળકિયા. પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ, ૧૫-૧૭.

ચરિત્ર : અભ્યાસ

ગુજરાતી ભાષામાં સ્ત્રીઓનું આત્મકથન : કેટલાક પ્રશ્નો
- નીરા દેસાઈ. અર્થાત્, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૨૬-૨૮.

બાળસાહિત્ય : સમીક્ષા

ખરેલાં બોર (ઈશ્વર પરમાર) - રમણ સોની. પ્ર., ઓક્ટો-ડિસે, ૩૬.
- શ્રદ્ધા ત્રિવેદી. બુ.પ્ર. સપ્ટે, ૨૯૯.
ગુજરાતી બાલકથાસાહિત્ય ખંડ : ૨ (શ્રદ્ધા ત્રિવેદી) - ઈશ્વર પરમાર. બુ.પ્ર. માર્ચ, ૧૦૨-૧૦૩.
પકડાપકડી (બળદેવ પરમાર) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી. બુ.પ્ર. જુલાઈ, ૧૪૩-૧૪૪.
બાળવાર્તાશ્રેણી - ૧ થી ૫ (વિષ્ણુકુમાર બારોટ) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી. બુ.પ્ર. મે, ૧૭૯.
વિજ્ઞાનનાં રમકડાં ૧ થી ૭ (સાકરચંદ સાહેબ) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી. બુ.પ્ર. મે, ૧૭૯ - ૭૮.

બાળસાહિત્ય : અભ્યાસ

ગુજરાતી બાલકથાનું વિવેચન - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી. ઉ., ફેબ્રુ, ૨૬૩-૬૮.
સરવૈયું સંતોષકારક છે (બાળસાહિત્ય : ૧૯૯૪ - ૯૫)
- યશવંત મહેતા. ૫, માર્ચ-એપ્રિલ, ૬૩-૭૪.
- એ જ લેખ બુ.પ્ર. ફેબ્રુ, ૫૩-૬૧.
સુશીલા ઝવેરીનાં બાળકાવ્યો - દક્ષા વ્યાસ. ઉ., ડિસે, ૧૮૬-૮૮.

વિવેચન-સંશોધન : સમીક્ષા

અર્વાચીન કવિતામાં મૃત્યુનું નિરૂપણ (ભાનુભહેન શાહ)
- દ્વારકાપ્રસાદ સાંચીહર. તા., ડિસે, ૩૯-૪૧.

આધુનિક ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં કપોલકલ્પના.... (ઈલા નાયક)
- જ્યંત ગાડીત. પ્ર., એપ્રિલ-જૂન. ૨૦-૨૨.
- રાધેશ્યામ શર્મા. ઉ, ઓક્ટો, ૧૧૭ - ૧૧૮.
આપૂરની (પ્રવીણ દરજી) - નીતિન વડગામા. બુ.પ્ર. માર્ચ, ૯૧-૯૩.
કચ્છ તારી અસ્મિતા (સં, કીર્તિ ખત્રી) - સુધા પંડ્યા. પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ, ૩૫-૩૬.
કથાયન (આબુ દાવલપુરા) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ. બુ.પ્ર. સપ્ટે, ૨૮૮-૯૯.
ગંગાસતીની ભજનગંગા (વૈર્યચંદ્ર બુદ્ધ) - નિરંજન રાજ્યગુરુ. પ્ર., જુલાઈ-સપ્ટે, ૩૧-૩૬.
- હર્ષદ ત્રિવેદી. ઈ.ટુ.ડે, જૂન, ૫૧.
ગુજરાતી મુક્ત દીર્ઘ કવિતા (સતીશ વ્યાસ, દીપક રાવલ)
- દીપક ભટ્ટ. ખેવના, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૯-૪૦.
ચાર વાર્તાકારો : એક અભ્યાસ (વિજય શાસ્ત્રી) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ. ઉ., નવે, ૧૫૮-૫૯. (૧૯૯૬ની સૂચિમાં બુ.પ્ર.માં આ જ લેખ)
- ઈલા નાયક. પરબ, ઓક્ટો, ૩૪-૩૮.
ધ ફિમેલ ફૂટ પ્રિન્ટ્સ (અંગ્રેજી) (રંજના હરીશ) - રાધેશ્યામ શર્મા. ઉ, જાન્યુ, ૨૩૦-૩૨.
બાર સાહિત્ય સ્વરૂપો (પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ) - કીર્તિદા જોશી. બુ.પ્ર. માર્ચ, ૧૦૩-૪.
બીજમારગી પાટઉપાસના ... (નિરંજન રાજ્યગુરુ)
- દલપત પઢિયાર. પ્ર., ઓક્ટો-ડિસે, ૨૮-૩૨.
- મેઘનાદ ભટ્ટ. ઉ., જૂન, ૪૩૫-૩૭.
- વિજય શાસ્ત્રી. શ.સૂ. સપ્ટે, ૪૪-૪૫.
ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર ભાગ : ૧ (૧૯૯૬) ભાગ : ૨ (૧૯૯૭) (મહેશ ચંપકલાલ) - નીના ભાવનગરી. પ્ર., જુલાઈ -સપ્ટે. ૨૭-૩૧.
ભવાઈ : સ્વરૂપ અને લક્ષણો (કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા) - વી. જે. ત્રિવેદી. ઉ., ઓક્ટો, ૧૧૮-૨૦.
- રવીન્દ્ર ઠાકોર, પરબ, નવે. ૪૭-૪૯.
ભીલોનું ભારથ (સં. ભગવાનદાસ પટેલ) - શિરીષ પંચાલ, ઈ.ટુ.ડે, ઓક્ટો. ૪૨.
- હરિવલ્લભ ભાયાણી. ત્રૈ., એપ્રિલ-જૂન, ૧૦૪-૧૦૮.
યુગદષ્ટા ઉમાશંકર (સં. ચંદ્રકાન્ત શેઠ) - પારૂલ રાહોડ. પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ, ૨૫-૨૮.
રુચિનો દોર (મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય) - માય ડિયર જયુ. પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ, ૧૭-૧૯.
વિવેચનને પડકાર (મફત ઓળા) - હરીશ પંડિત. શ.સૂ. જાન્યુ, ૪૭-૪૮.
શેકસ્પિયર (સંતપ્રસાદ ભટ્ટ) - જ્યંત પંડ્યા. પ્ર., જુલાઈ-સપ્ટે, ૨૫-૨૭.
'શોધ' 'સંસ્પર્શ' (કૃષ્ણવીર દીક્ષિત) - વિજય શાસ્ત્રી ત્રૈ.,

એપ્રિલ-જૂન, ૧૨૮-૩૦.

શોધખોળની પગદંડી પર (હરિવલ્લભ ભાયાણી) - વિજય શાસ્ત્રી. ઉ., ઓગસ્ટ, ૩૮-૩૯.

સાહિત્યમીમાંસા: પૂર્વ અને પશ્ચિમ (મણિલાલ હ. પટેલ, હરીશ પંડિત) -નીના ભાવનગરી. એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૬-૫૧.

સાહિત્યાલેખ (જશવંત શેખડીવાળા) - પાડલ રાહીડ. શ.સુ, જુલાઈ, ૪૫-૪૭.

સુરેશ જોશી (ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા) - કાન્તિ પટેલ. ત્રૈ., જુલાઈ-સપ્ટે, ૧૮૦-૮૫.

સ્વરૂપસન્નિધાન (સુમન શાહ) - સિલાસ પટેલિયા. પ્ર., ઓક્ટો-ડિસે, ૩૮-૩૯.

સ્વાધ્યાયલોક : ૧ થી ૮ (નિરંજન ભગત) - રમણ સોની. ઈ.ટુડે, ઓગસ્ટ, ૪૨-૪૩.

ભાગ : ૧ -શિરીષ પંચાલ. પરબ, ડિસે, ૭૪-૭૮.

ભાગ : ૨ -સંજય ભાવે. પરબ, ડિસે, ૭૯-૮૩.

ભાગ : ૩ - દિગીશ મહેતા. પરબ, ડિસે, ૮૩-૮૫.

ભાગ : ૪ - કિરીટ દૂધાત. પરબ, ડિસે, ૮૫-૮૮.

ભાગ : ૫ - રમણ સોની. પરબ, ડિસે, ૮૮-૯૪.

ભાગ : ૭ - જયંત ગાડીત. પરબ, ડિસે, ૯૪-૯૮.

ભાગ : ૮ - જયંત પંડ્યા. પરબ, ડિસે, ૯૮-૧૦૦.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી વિવેચન... (હાસ્યદા પંડ્યા) - શરીફ વીજળીવાળા. પ્ર, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૯.

હું માટું સરનામું છું (લઘુ પ્રેમર, અનુ, અને આસ્વાદ રમેશ પુરોહિત) - હર્ષિદા પંડિત. ઉ., મે, ૩૯-૫૦.

વિવેચન-સંશોધન : લેખ

અખાનાં કેટલાંક હિન્દી પદો - વિભૂતિ ચિ. ભટ્ટ. ત્રૈ., જાન્યુ-માર્ચ, ૪૯-૫૨, એપ્રિલ-જૂન, ૯૩-૯૬.

અનુવાદકને પક્ષે વિવેક જરૂરી છે. (અનુ. ૧૯૯૪-૯૫) -અનિલા દલાલ. પરબ, માર્ચ-એપ્રિલ, ૫૮-૬૩.

અનુવાદ શ્રી રમણલાલ સોની - ભોળાભાઈ પટેલ બુ.પ્ર, એપ્રિલ, ૧૫૨-૫૪.

અપને અપને અજનબી (અજ્ઞેય) મરણોત્તર (સુરેશ જોશી):તુલનાત્મક અભ્યાસ. - મહિતપત સિંહ રાઓલજી. તા., મે, ૧૮-૨૪.

અલંકારનિર્માણમાં અન્ય કાવ્યતત્ત્વોનો વિનિયોગ -અજિત ઠાકોર. વિ, ઓક્ટો-ડિસે, ૪૦-૪૬.

અવગણાયેલા વાર્તાકાર : કેતન મુનશી - શરીફ વીજળીવાળા. શ.સુ, જૂન, ૩૨-૩૬.

આ છે દુ:ખ... (રવીન્દ્રનાથની કવિતા વિશે) અનિલા દલાલ. ઉ., ઓગસ્ટ, ૭-૧૨.

આપણી બે જાણીતી બાળવાર્તાનાં જૂનાં મૂળ - હરિવલ્લભ ભાયાણી. ત્રૈ., જુલાઈ-સપ્ટે, ૧૭૭-૭૯.

આપણે આવું પણ ચલાવી લઈશું? - શરીફ વીજળીવાળા. પરબ,

મે, ૩૩-૩૬.

આસ્વાદમાં આમ પણ જોવાયને? ('પથ્થર થર થર ધૂજે કાવ્ય'નો કરેલો ભગત સાહેબનો આસ્વાદ) - સુધીર દેસાઈ. તા., ડિસે, ૧૫-૧૭.

આહાર્ય કલાના મર્મજ પ્રા. ગોવર્ધન પંચાલ -ચિનુભાઈ નાયક. તા., મે, ૨૫-૨૬.

ઉત્તર ગુજરાતનાં લોકગીતોમાં દાદા-દાદી - અમૃત પટેલ. તા., માર્ચ, ૨૨-૨૫.

ઉત્તર ગુજરાતનાં લોકગીતોમાં માતા-પિતા - અમૃત પટેલ શ.સુ, મે, ૩૩-૩૬.

ઉમાશંકરનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં પ્રદાન - રમણલાલ જોશી. ઉ., સપ્ટે, ૪૫-૪૯.

કથાસાહિત્ય, નાટ્યસાહિત્ય અને સુઝાન લેંગર - શિરીષ પંચાલ. કં., ઓગસ્ટ, ૧૩-૩૨.

કાલિદાસનાં નાટકોમાં અપૂર્ણતાનું સૌંદર્ય - હંસાબહેન હિંડોચા. તા., જાન્યુ, ૧૧-૧૪.

ગઝલમાં પારસીઓનું પ્રદાન - રશીદ મીર. ધબક, જૂન, ૨૫-૩૧.

ગાંધી યુગની કવિતામાં ... મૃત્યુ માંગલ્ય - ભાનુમતી શાહ. બુ.પ્ર, જુલાઈ, ૨૩૧-૩૪.

ગુજરાતી અને ઈંગ્લિશ - સ્કોટિશ લોકકથા ગીતો - અરવિંદ પી. દવે. તા., નવે, ૩૫-૩૯.

ગુજરાતી ગઝલમાં પ્રયોગશીલ અભિગમ -એસ. એસ. રાહી. ધબક, જૂન, ૩૭-૪૨.

ગુજરાતી વિવેચનમાં વિજયરાય વૈદ્યનું સ્થાન - રમણ સોની. એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૬-૨૪.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રહસન - લલકુમાર દેસાઈ. પરબ, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૭૩-૮૪.

ચંદ્રકાંત ટોપીવાળાની વિવેચના - વિજય શાસ્ત્રી. ત્રૈ., જુલાઈ-સપ્ટે, ૧૫૮-૬૬.

જર્મન સાહિત્યવિવેચન-પરંપરા (અપૂર્ણ) - શિરીષ પંચાલ. કં., ૨૧૦-૨૨૧.

જયંત પાઠકની કવિતા... -ઉશાનસુ. બુ.પ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૨૦-૨૧. ત્રૈ., એપ્રિલ-જૂન, ૧૨૪-૨૭.

જયંત ભટ્ટ વિરચિત 'ન્યાયમંજરી' - ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી. ત્રૈ., એપ્રિલ-જૂન, ૧૨૪-૨૭

જેનો ખલનાયક ગ્રીનકાર્ડ છે (પુષ્પદાહ - રજનીકુમાર, 'સપ્તપદી' - પ્રકાશ ત્રિવેદી) - મેઘનાદ ભટ્ટ. વિ, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૨૮-૩૧.

ટી. એસ. એલિયટનો કાવ્યવિચાર - શિરીષ પંચાલ, એ, જુલાઈ-સપ્ટે, ૧૨.

ટોમસ હાર્ડ અને પત્રાલાલ પટેલ - કલિકા શાહ, એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટે, ૧૩-૨૬.

તપોગિરીની આનંદ યાત્રા : સુન્દરમૂની આનંદ યાત્રા - અરૂણા બક્ષી. વિ, ઓક્ટો-ડિસે, ૩૫-૩૯.

તુલનાત્મક સાહિત્યની વિભાવના - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ. તા., માર્ચ, ૨૬-૩૨.

દાદાવાદ અને ગુજરાતી સાહિત્ય - ઈન્દ્રાજ મલેક. તા., સપ્ટે, ૧૪-૧૭.

દેરિદા : કેટલાંક સૂચિતાર્થો - સુમન શાહ. ખેવના, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૨-૧૧. માર્ચ-એપ્રિલ, ૨૯-૩૨. મે - જૂન, ૭૭-૪૦. જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૩૬-૪૦.

નોબેલ-પારિતોષિક વિસ્થાવાની કાવ્યસૃષ્ટિમાં - યશવંત ત્રિવેદી. ઉ., જાન્યુ. ૨૦૫-૭.

પરંપરાગત બાળજોડકાં અને બાળગીતો વિશે - હરિવલ્લભ ભાયાણી. ત્રૈ., જાન્યુ-માર્ચ, ૫૩-૫૭.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની અસર : જમે ઉદ્ધાર - ભરત મહેતા. એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૨૫-૩૩.

પ્રતીક, પ્રતીકવાદ... - ભરત મહેતા, બુ.પ્ર., સપ્ટે, ૨૮૬-૮૭.

બાળસાહિત્યના આરાધક રમણલાલ સોની - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી. શ.સુ., જૂન, ૩૭-૪૩.

ભજનસાહિત્યમાં રહસ્યવાદી તત્ત્વોનો ત્રિનિયોગ - નિરંજન રાજ્યગુરુ, શ.સુ., માર્ચ, ૪૧-૪૫.

ભવભૂતિ પરના વિવેચનનું વિવેચન - વિજય પંડ્યા. તા., માર્ચ, ૧૩-૧૮.

ભવાઈનાં હાસ્યરસનાં પાત્રો : ફેરતપાસ - દિનકર ભોજક. શ.સુ., ઓગસ્ટ, ૩૭-૪૨.

ભીમ સાહેબની ભજનવાણી - લાભશંકર પુરોહિત. શ.સુ., ઓગસ્ટ, ૩૨-૩૬.

મધ્યકાલીન ધર્મવિષયક પદ્યપરંપરામાં મહાપંથની ભજનવાણી - નિરંજન રાજ્યગુરુ. ત્રૈ., ઓક્ટો-ડિસે, ૨૨૦-૨૪.

મધુ રાય : વિદગ્ધ આધુનિક કથાસર્જક - બિપિન આશર. તા., જાન્યુ, ૧૫-૨૮.

'મારી હકીકત' અને 'ધર્મતંત્ર'માં થયેલું અવળસવળ - રમેશ મ. શુક્લ. ઉ., જૂન, ૪૦૪-૮.

મધ્યકાળના કથાકાવ્ય પ્રકારો - જયંત કોઠારી. ત્રૈ., ઓક્ટો-ડિસે, ૨૦૩-૮.

મેઘાણીભાઈની નવલકથા - મુનિકુમાર પંડ્યા. બુ.પ્ર., જુલાઈ, ૨૨૬-૩૦.

મેઘાણીનું પત્રકારત્વ - નગીનદાસ સંઘવી. ત્રૈ., જાન્યુ-માર્ચ, ૩૦-૩૪.

રહેમ રાખવાની શી જરૂર છે? (વિવેચન-સંશોધન : ૧૯૮૪-૮૫) - શરીફ વીજળીવાળા. પરબ, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૯-૪૮.

રાધેશ્યામ શર્માની બે લઘુનવલો - બાબુ દાવલપુરા. ખેવના, સપ્ટે- ઓક્ટો, ૩૬-૩૮.

લક્ષ્મીવલ્લભગણિ કૃત આધ્યાત્મ કાવ્ય - રમણલાલ શાહ. ઉ., સપ્ટે, ૬૩-૬૪.

લોકગીતો અને ભજનો : ભેદ-રેખા - નિરંજન રાજ્યગુરુ. ઉ.,

ઓક્ટો, ૯૦-૯૪.

લોકજીવનની બે પરંપરાઓ : સંતો અને બહારવટિયા - બળવંત જાની. બુ.પ્ર., ઓગસ્ટ, ૨૭૦-૭૩.

વિજયરાય વૈદ્ય ગુજરાતી વિવેચક - બિપિન આશર. ઉ., ઓક્ટો, ૧૦૨-૭.

વિજયરાય વૈદ્યનું પ્રત્યક્ષ વિવેચન - સતીશ વ્યાસ. તા., ડિસે, ૧૦-૧૪.

વિજયરાય વૈદ્યનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ - રમણ સોની. ત્રૈ., જુલાઈ - સપ્ટે, ૧૩૭ - ૪૨.

વિજયરાય વૈદ્ય સૈદ્ધાંતિક વિવેચન - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા. પરબ, જૂન, ૨૯-૩૨.

'વિવેચન કલા' વિશે વિજયરાયનો સંપ્રત્યય - રમેશ મ. શુક્લ. શ.સુ., જાન્યુ, ૪૧-૪૬.

શિરીષ પંચાલની વિવેચના - જયેશ ભોગાયતા. ત્રૈ., ઓક્ટો-ડિસે, ૨૧૦-૧૬.

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની આધુનિક કૃતિવિવેચનમાં પ્રસ્તુતતા - જયંત કોઠારી. કં, નવે-ડિસે, ૨૩-૩૧.

સામયિક વિવેચના (૧૯૮૬) : એક દષ્ટિપાત - કિશોર વ્યાસ. શ.સુ., જુલાઈ, ૨૫-૩૧.

સાહિત્યમાં જીવનમૂલ્યોની માવજત - ભરત મહેતા. ત્રૈ., જુલાઈ - સપ્ટે, ૧૪૬ - ૫૧.

સાહિત્યમાં નારીચેતના... - કલ્પના શાહ. અર્થાત્, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૫૨-૫૬.

સાહિત્યમાં રૂપક - હસમુખ પટેલ 'શૂન્યમ્' - તા., ફેબ્રુ, ૩૧-૩૬.

સાહિત્યમાં હાસ્યનું સ્થાન - રઘુવીર ચૌધરી. પરબ, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૪૩-૪૬.

સુઝાન લેંગરની કળાનિચારણા - શિરીષ પંચાલ. એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૧૯-૪૮.

સ્વ. ગોવર્ધન પંચાલ અને ભવાઈ - નરોત્તમ પલાણ. ત્રૈ., ઓક્ટો-ડિસે, ૧૯૫-૯૮.

સ્વાધ્યાયને નથી સામાં તીર - નરોત્તમ પલાણ. શ.સુ., જૂન, ૨૫-૩૧.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતામાં સષ્ટ્ભક્તિ - જયંત વાડીત. ઉ., જૂન, ૪૨૬-૨૮.

હું હસલિખિત કંથ છું - અંબાલાલ ડી. કાકર. પરબ, ઓક્ટો, ૨૩-૨૬.

ભાષાવિજ્ઞાન, કોશ : સમીક્ષા

આપણી ભાષાચેતના (ચિનુભાઈ ગી. શાહ) - સિલાસ પટેલિયા. પ્ર., એપ્રિલ-જૂન, ૨૪-૨૫.

ગુજરાતી લિપિ અને જોડણી (નિશીથ ધ્રુવ) - સોનાભાઈ પટેલ. તા., ડિસે, ૩૨-૩૯.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ - ૩ (સં. ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા, રમેશ દવે)
- શિરીષ પંચાલ. ઈ.ટૂ.કે, જૂન, ૫૦-૫૧.
- સંજય શ્રીપાદ ભાગે. પરબ, જૂન, ૫૭-૬૪.
જોડાકારવિચાર (મુનિ શ્રી હિતવિજયજી) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ.
પરબ, મે, ૨૯-૩૦.
મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ (જયંત કોઠારી) - માવજી કે.
સાવલા. ઉ., ડિસે, ૧૯૧-૧૯૪.
- શિવલાલ જૈસલપુરા, પરબ, ઓક્ટો. ૩૮-૪૦.
મોટો કોશ (સતિલાલ નાયક) - જ્યોત્સ્ના ઝવેરી. તા., સપ્ટે,
૩૧-૩૪.

ભાષાવિજ્ઞાન, કોશ : અભ્યાસ

ક્રિયાપદોની જોડણી માટેનું નવું તારણ -કોશિં દેસાઈ. ત્રે,
જુલાઈ-સપ્ટે, ૧૫૪-૫૭. ઓક્ટો-ડિસે, ૨૩૩-૪૦.
ગરબો-ગરબો... - હરિવલ્લભ ભાયાણી. પરબ, જૂન, ૪૭-૪૮.
પ્રયોગની પગલું -હરિવલ્લભ ભાયાણી. શ.સુ. જાન્યુ, ૧૪-૧૫.
મે, ૩૭-૩૮.
મોંઝિયું (શબ્દચર્ચા) - હરિવલ્લભ ભાયાણી. બુ.પ્ર. માર્ચ, ૧૦૧.

અન્ય : ગ્રંથસમીક્ષા

આદિવચન (રમણલાલ જોશી) - સિલાસ પટેલિયા. પ્ર., જાન્યુ-માર્ચ,
૩૪-૩૫.
આધ્યાત્મિક મૂળાક્ષરો (રણછોડભાઈ પટેલ) - અંબાલાલ ઠાકર.
તા., ડિસે, ૪૧-૪૨.
ઉદ્ગ્રીવ (વિનોદ જોશી) - મણિલાલ હ. પટેલ. ખેવના, જાન્યુ- ફેબ્રુ,
૨૮-૨૯.
ગાંધી : મહાપદના યાત્રી (જયંત પંડ્યા) - શરીફ વીજળીવાળા.
પ્ર., ઓક્ટો - ડિસે, ૩૨-૩૪.
જૈનધર્મનું હાઈ (ચંદ્રહાસ ત્રિવેદી) - કાન્તિભાઈ ભી. શાહ. બુ.પ્ર,
ડિસે, ૪૨૬-૨૭.
દશ્યકળા (ગુલામમોહમ્મદ શેખ) - મુકેશ વૈદ્ય. ઈ.ટૂ.કે, ફેબ્રુ-માર્ચ,
૭૦.
લગ્નતેર સંબંધો (રજનીકુમાર પંડ્યા) - મધુ કોઠારી. પ્ર., ઓક્ટો-
ડિસે, ૩૭-૩૮.
શિક્ષણની સાથે સાથે (પ્રવીણ દરજી) - ઈસર પરમાર. તા., માર્ચ,
૪૦-૪૨.
સર્જકો સંગ્રામે સંવાદ (સુશીલા જોશી) - ભોળાભાઈ પટેલ. પરબ,
નવે, ૪૯-૫૩.
સ્તેથોસ્કોપ (રઘુવીર દવે) - નિખિલ ખારોડ. પ્ર., ઓક્ટો - ડિસે,
૩૭.

અન્ય : લેખ

કવિ શ્રી મકરંદભાઈ અને હું - ઉશનસુ. શ.સુ. જુલાઈ, ૧૪-૧૬.

દોસ્તોઈવરકી : એમનાં પત્નીનું ચિત્રાંકન - નટવરસિંહ પરમાર.
શ.સુ. સપ્ટે, ૩૫-૩૮.
નર્મદ - રમેશ મ. શુક્લ. ક.લોક. જુલાઈ-સપ્ટે, ૩૧-૩૨.
ભારતીય કળાપરંપરા - ગુલામમોહમ્મદ શેખ. કં, જાન્યુ, ૨૮-૪૬.
લેખનઅભિવ્યક્તિ ક્ષેત્રે પ્રશ્નો અને પડકારો - આત્રપાલી દેસાઈ.
અર્થાત્, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૬૩-૬૫.
- બકુલા ઘાસવાલા. અર્થાત્, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૬૬-૬૮.
વાત વ્યથા-કથાની : સાપ્તાહિક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ - વર્ષા
ભગત - ગાંધુલી. અર્થાત્, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૫૭-૬૨.
'શબ્દ' અને તેનું સ્થાન -કનુભાઈ જાની. ક.લોક, મે-જૂન, ૩-૬.
શબ્દશ્રુતિ - વિનોદ અર્ધવર્ણ. ક.લોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩-૫.
'સમ્રાટ ઈડિપસ' અને 'ગરકારી લેખન' - મહેશ દવે. શ.સુ. જૂન,
૪૪-૪૬.

સાહિત્યચર્ચા, સંપાદકીય લખાણો, પ્રાસંગિક અને અન્ય ચર્ચા

અમેરિકન નવલકથાકાર ટુમન કાપોટેની પારી હીલે લીલેલી
મુલાકાત. કં., એપ્રિલ, ૨૨-૩૦.
અર્ધધતી રોયને બુકર પારિતોષિક - ધીરુ પરીખ. કુમાર, ડિસે,
૮૩૯.
ઈકં રમણીયમ્ - હેમંત દેસાઈ. ક.લોક. જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૩૬-૩૯.
માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૧-૩૩. મે-જૂન, ૩૧-૩૩. જુલાઈ ઓગસ્ટ, ૩૩-૩૪.
સપ્ટે-ઓક્ટો, ૩૧-૩. નવે-ડિસે, ૩૦-૩૪.
ઈન્દરવ્યુ : વાગૂળ કે પછી? - મહંત ઓઝા. તા., ડિસે, ૧-૨.
ઉર્દૂ ભાષાનો વિકાસ -- રશીદ મીર. ધબક, ડિસે, ૨૭-૩૩.
૧૯૯૭ના નોબેલ સાહિત્ય પારિતોષિક વિજેતા દારિયો ફોને-
અર્વિંદ પી. દવે. બુ.પ્ર, ડિસે, ૪૧૬-૧૭.
૧૯૯૭નું નોબેલ દારિયો ફોને - મહંત ઓઝા. તા., નવે, ૧-૨.
એલન કિન્સલર્ગનું અવસાન - ધીરુ પરીખ. કુમાર, મે, ૨૮૧.
એન્યાર ગુજરાતી - ભોળાભાઈ પટેલ. પરબ, ઓક્ટો, ૧-૨.
અંગ્રેજી રાણીનો વકીલ - ભોળાભાઈ પટેલ. પરબ, સપ્ટે, ૧-૨.
કળા વિષ્ણની ભીતરમાં - મેઘનાદ ભટ્ટ. કં., મે-જૂન, ૫૦-૫૫.
કાન્ત વિશે તથા બીજું થોડુંક : ચાર પત્રો -ભૃગુરાય અજરિયા.
ત્રે., જાન્યુ-માર્ચ, ૧૬-૨૧.
કાર્લ ત્સુકનાયરની જન્મશતાબ્દી - નલિન પંડ્યા. કુ, જુલાઈ,
૪૦૧-૨.
કિમપિ ચિન્ત્યતે - હેમંત દેસાઈ. ક.લોક, જાન્યુ થી ડિસે સુધી,
૧-૨.
ગાંધીજી : પ્રાગૃ-આધુનિક આધુનિક કે અનુ-આધુનિક? -મંજુ
ઝવેરી. ત્રે., જુલાઈ-સપ્ટે, ૧-૬.
ગુજરાતી સાહિત્યના અપ્રતિબદ્ધ વાતાવરણમાં - મેઘનાદ ભટ્ટ.
ત્રે., જાન્યુ-માર્ચ, ૩૫-૩૯.
ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીચેતના - કલ્પના શાહ. અર્થાત્,
એપ્રિલ-સપ્ટે, ૧-૪.

૯૬નો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મહાશ્વેતા દેવીને - મફત ઓઝા. તા., જાન્યુ, ૧-૨.
 છાંદોગ્યોપનિષદમાં નીતિકથાનું પૂર્વરૂપ - નર્મદા પારવી. શ.સુ. મે, ૨૫-૩૨.
 જયેન્દ્ર ત્રિવેદીની અનંત યાત્રા - હર્ષદ ત્રિવેદી. શ.સુ. ઓગસ્ટ, ૨-૩.
 જોડણી, શબ્દપ્રયોગ વિશે પત્રો - ભૃગુરાય અંજારિયા. બુ.પ્ર. ફેબ્રુ, ૪૭-૫૨.
 જોડણીસુધાર હજુ કેટલે? - રમણ સોની. પ્ર., ઓક્ટો-ડિસે, III. ઝંઝવાતોના સમયમાં કવિતા - હરિવલ્લભ ભાયાણી. ઉ., ઓગસ્ટ, ૧-૨.
 ડૉ. ધર્મવીર ભારતી, સ્વ. - રજનીકાન્ત જોશી. કુમાર, ઓક્ટો. ૬૭૧.
 તેમની રામકથા ચિત્ર પરંપરા - રામસિંહજી રાઠોડ. એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૨-૪૫.
 ત્રણ અભિનન્દનો - ભોળાભાઈ પટેલ. પરબ, નવે, ૧-૪.
 દારિયો ફોને નોબેલ પારિતોષિક - ધીરુ પરીખ. કુમાર, નવે, ૮૩૮.
 નચ્ચનીડ : નારી-સંઘર્ષની પરાકાષ્ટા - મફત ઓઝા. તા., જૂન, ૧-૨.
 નાટ્યજગતના પિતામહ મનસુખભાઈ જોશી - અશોક 'ચંચલ'. તા., મે, ૩૦-૩૨.
 પરબનો અવલોકનવિશેષાંક - ભોળાભાઈ પટેલ. પરબ, ડિસે, ૧.
 પરભાષી ગ્રંથ સૃષ્ટિ - શિરીષ પંચાલ. એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૩૪-૪૧.
 પુસ્તકો : ઉત્તમોત્તમ ક્ષણોનો અનિર્ભાવ - રમણલાલ જોશી. ઉ., ફેબ્રુ, ૨૬૦-૬૨.
 પ્રત્યક્ષનાં પાંચ વર્ષ - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા. પ્ર., એપ્રિલ-જૂન, ૩૬-૩૮.
 ભાષા સાહિત્યના અધ્યાપનમાં સર્જનાત્મક અભિગમ - ચંદ્રકાન્ત શેઠ. બુ.પ્ર. માર્ચ, ૭૯-૮૧. એપ્રિલ, ૧૨૯-૩૧.
 મહાશ્વેતા દેવીને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ. કુમાર, ફેબ્રુ, ૯૪-૯૬.
 માનવમેળો : પુસ્તક મેળો - હર્ષદ ત્રિવેદી. શ.સુ. ડિસે, ૩-૪.
 મારજોરી કેલીનો સમય વિશેનો લેખ - મંજુ ઝવેરી. ત્રૈ., જાન્યુ-માર્ચ, ૧-૩.
 મોટી સંશોધન-પ્રેરકતા ધરાવતા માતબર સૂચિ ગ્રંથો (જૈન ગૂર્જર કવિઓ) - રમણ સોની. પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, III -IV.
 મંદારામ મલકાણીની જન્મ શતબ્દી - જયંત રેવલાણી. કુમાર, એપ્રિલ, ૮૩૦-૩૧.
 રંજના હરીશનું પુસ્તક..... - મંજુ ઝવેરી. ત્રૈ., એપ્રિલ-જૂન, ૨-૪.
 રવિવારની એક સવારનું વિહંગાવલોકન - કિશોર વ્યાસ. પરબ,

સાપ્તે, ૩૯-૫૦.

'રવીન્દ્ર પૂર્વચરિત'નું પ્રકાશન - હર્ષદ ત્રિવેદી. શ.સુ. સાપ્તે, ૪-૫.

વિવેચનની લુપ્ત થતી ગરિમા - પ્રિયકાન્ત પરીખ. શ.સુ. જુલાઈ, ૩-૪.

વિવેચકની સજ્જતા - એક પૂર્વશરત - રજનીકાન્ત પંડ્યા. શ.સુ. માર્ચ, ૩-૪.

વિસ્તરતી સીમાઓ - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા. ઉ., જાન્યુ, ૨૩૩-૩૪. ફેબ્રુ, ૨૭૫-૭૬; માર્ચ, ૩૧૩-૧૪; એપ્રિલ, ૩૭૫-૫૮; મે, ૩૯૩-૯૪; જૂન, ૪૩૮; ઓગસ્ટ, ૩૫; સાપ્તે, ૭૭; ડિસે, ૧૯૫.

સલમાન રશીદે પે ગુસ્સા કયું આતા હૈ? - પ્રદીપ સુહદ. પરબ, ડિસે, ૨૧-૨૭.

સર્જન કેફિયત : એક સાહસ - મફત ઓઝા. તા., ઓગસ્ટ, ૧-૨.

સર્વકાવ્ય-સંગ્રહો વિશે.... -રમણ સોની. પ્ર., એપ્રિલ-જૂન, III-IV. સંચય-સંપાદનનાં પ્રક્રિયા અને પરિણામ - રમણ સોની. પ્ર., જુલાઈ-સાપ્તે, III-V.

સાચા ઈતિહાસની શોધમાં - મફત ઓઝા. તા., સાપ્તે, ૧-૨. સાહિત્યકારની પ્રતિબદ્ધતા - મફત ઓઝા. તા., માર્ચ, ૧-૨.

સાહિત્યથી દૂર થતું જતું દૂરદર્શન - રશીદ મીર. ધબક, ડિસે, ૧-૨.

સાહિત્યનું ઈતિહાસ લેખન - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા. શ.સુ. સાપ્તે. ૧૪-૧૫.

સાહિત્યમાં વાડકીવ્યવહાર - મફત ઓઝા. તા., એપ્રિલ, ૧-૨. સાહિત્યમાં વાસ્તવ - મફત ઓઝા. તા., મે, ૧-૨.

સાહિત્ય અને અખબાર - અનુ. રવીન્દ્ર ઠાકોર. તા., મે, ૨૭-૨૯. સિનેમામાં વાર્તાની રજૂઆત ..... -હરીશ ખત્રી. પરબ, આક્ટો, ૩૧-૩૪.

સૂફીવાદી અને મશનવી - શકીલ કાદરી. ધબક, જૂન, ૧૯-૨૪. સંદર્ભ મહિમા - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા. શ.સુ. ઓગસ્ટ, ૨૨-૨૩.

હિંસા અને આપણે..... -મંજુ ઝવેરી. ત્રૈ., ઓક્ટો-ડિસે. ૧-૪. હિમાંશીબેન સાથે પ્રશ્નોત્તરી -શરીફા વીજળીવાળા. ત્રૈ., ઓક્ટો-ડિસે, ૧૯૯-૨૦૩.

વિશેષાંક

આ વર્ષે પ્રગટ થયેલા બે વિશેષાંકોમાં પણ અભ્યાસીઓને ઉપયોગી કેટલીક સામગ્રી છે :

વાર્તાકાર-કેફિયત વિશેષાંક. તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૯૭

દીપોત્સવી વિશેષાંક. શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો-નવે.૯૭. કેટલાંક સર્જકો, વિવેચકો. સંપાદકો સાથે પ્રશ્નોત્તરી.

□

ગુજરાતી જોડણીમાં એક જ 'ઈ' અને 'ઉ' શા માટે? 'પ્રત્યક્ષ' (ઓક્ટોબર - ડિસેમ્બર)ના 'પ્રત્યક્ષીય'માં તમે ઈ-ઈ અને ઉ-ઉ એ ચારને બદલે ઈ (દીર્ઘ) અને ઉ (હસ્વ) એ બે જ લિપિચિહ્નો રાખવાં કે કેમ, એ ઘણા સમયથી ચર્ચાતા મુદ્દાને યોગ્ય ફલક આપ્યું એ બદલ અભિનંદન. ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ રીતે લખવામાં મૂંઝવણો-ગૂંચવણો ઘટે અને સુગમતા ધાય એ માટે સમજપૂર્વક પ્રયાસો થાય એમાં કશું ખોટું નથી; બલકે એમ થવું જરૂરી છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સાર્થ જોડણીકોશની રચના પાછળનો ઉદ્દેશ પણ આ જ હતો. એ અગાઉ ગુજરાતીની જોડણીમાં જે વ્યાપક અરાજકતા હતી તેને દૂર કરીને તેમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવાના ઉદ્દેશથી જ આ કોશ રચાયો હતો.

પણ આજે જે સ્થિતિ છે તે સંતોષકારક છે? શું ગુજરાતી ભાષા લખવામાં જોડણીવિષયક કોઈ સમસ્યાઓ જ નથી? કેટલાક વિદ્વાનો એવું માને છે કે જો કાળજી રાખવામાં આવે તો ભૂલો ન જ થાય; તો બીજી બાજુ એવા પણ દઢ મત છે કે વર્તમાન જોડણીકોશના નિયમોમાં એટલી બધી અતંત્રતા છે કે ગમે તેટલી કાળજી રાખવામાં આવે તો પણ આ નિયમોને અનુસરીને શુદ્ધ જોડણી લખવાનું ઘણું જ મુશ્કેલ છે. અને એટલે જ મોટા ભાગનો શિક્ષિત વર્ગ શુદ્ધ જોડણી લખવા પ્રત્યે ગંભીર રહ્યો નથી. આજે શુદ્ધ જોડણીનો આગ્રહ ગુજરાતી ભાષા સાથે ખાસ નાતો ધરાવતા અમુક નાનકડા વર્ગ પૂરતો મર્યાદિત બની ગયો છે. આમાં મોટાભાગની ભૂલો હસ્વ-દીર્ઘ ઈ - ઈ અને હસ્વ-દીર્ઘ ઉ-ઉ પરત્વે જ થાય છે એ પણ સ્વીકૃત હકીકત છે.

ગુજરાતીમાં આ ચતુર્વિધ ભેદ દૂર કરીને માત્ર એક જ 'ઈ'(દીર્ઘ) અને એક જ 'ઉ' (હસ્વ) રાખવાનો વિચાર પ્રથમ નજરે કેટલાકને આંચકારૂપ લાગે; પરંતુ ભાષાવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ એ સંપૂર્ણપણે ઉચિત અને તર્કસંગત છે. આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનના અભ્યાસે એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આજે આપણે ગુજરાતી ભાષા બોલાવા માટે જે વર્ણો ખપમાં લઈએ છીએ તેમાં હસ્વ ઈ - દીર્ઘ ઈ તેમજ હસ્વ ઉ - દીર્ઘ ઉ

એવા ભેદનું અસ્તિત્વ રહ્યું નથી.

આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાન-અનુસાર છેલ્લાં સો ઉપરાંત વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષામાં હસ્વ ઈ - દીર્ઘ ઈ અને હસ્વ ઉ - દીર્ઘ ઉ-ના ભેદ રહ્યા નથી. આ વાત સઘળા ભાષાવિદોએ સ્વીકારેલી છે; એટલું જ નહિ, ગુજરાતની બધી જ યુનિવર્સિટીઓમાં સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ ભાષાના શિક્ષણમાં આ વાત છેલ્લાં ત્રીસ-પાંત્રીસ વર્ષોથી શિખવાય છે. માત્ર ઉચ્ચ શિક્ષણમાં જ નહિ પણ ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળે પણ ધોરણ ૮ અને ધોરણ ૯ના વ્યાકરણનાં પુસ્તકોમાં આ હકીકત સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે. જો ગુજરાતી ભાષામાં આ ભેદ રહ્યા જ ન હોય, બધા ભાષાવિદો આ વાત સ્વીકારતા હોય, અને શિક્ષણમાં પણ આ વાત સ્વીકારાઈ હોય તો પછી તેના વિનિયોગ કે અમલમાં આ ચારે લિપિચિહ્નોનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખીને ગુજરાતી જોડણીને વધારે મૂંઝવણભરી બનાવી રાખવાનો આગ્રહ કેટલે અંશે ઉચિત છે? અલબત્ત, સંસ્કૃતમાં તેમજ અન્ય કેટલીક ભાષાઓમાં આવા સ્વરભેદ છે એ માટે તેમજ પરંપરાને જાળવી રાખવા માટે આ ચારેય લિપિચિહ્નો લેખનમાં ચાલુ રાખવા માગતા હોઈએ તો અલગ વાત છે; પરંતુ તેનીયે મુક્તપણે ચર્ચા થવી ઘટે.

કેટલાક એવો પ્રશ્ન કરે છે કે ગુજરાતીમાં હસ્વ ઈ - દીર્ઘ ઊ લુપ્ત થાય એ પછી પણ સંસ્કૃત અને હિન્દી ભાષા ભણતી વખતે તો એ સામે આવવાનો. આ સ્થિતિમાં ભણનાર ઊલટાનો મૂંઝાઈ જશે કે એક ભાષામાં એક જ શબ્દની જોડણી આમ, અને બીજી માં બીજી, તો સાચી કઈ? મને આ તર્ક બરાબર નથી લાગતો. પ્રથમ તો એ કે ઘણા તત્સમ શબ્દોની જોડણી ગુજરાતી કરતાં હિન્દીમાં અને સંસ્કૃતમાં જુદીજુદી હોય છે જ. એથી ઈ-ઉ વાળા શબ્દોની જોડણી સમાન ન હોય, એ જુદી પડે એ અસહજ સ્થિતિ ન ગણાય. ગુજરાતીમાં હસ્વ ઈ અને દીર્ઘ ઊ ના શિખવાય અને સંસ્કૃત કે હિન્દીમાં આવે ત્યારે એ અપરિચિત અવશ્ય લાગે; પણ જેમ આ સિવાયનાં ૩ અને ૪ જેવાં લિપિચિહ્નો ગુજરાતીમાં લુપ્તપ્રાય થયાં હોવાને

કારણે સંસ્કૃતમાં નવાં શીખવાં પડે છે; હિન્દીમાં પણ 'ए, ऐ' જેવાં નવાં લિપિચિહ્નો શીખવાનાં થાય છે તેમ ગુજરાતીમાં લુપ્ત થયેલાં હસ્વ ઈ અને ઈર્ધ ઊ પણ શીખી શકાય. વળી હિન્દી કે સંસ્કૃત બીજી ભાષા (Second Language) તરીકે ધોરણ પમાં કે એ પછી શીખવાની આવે ત્યારે એ ઉંમરે આ નવા વર્ણો કે શબ્દો શીખવામાં મુશ્કેલી ઓછી પડે. હિન્દીમાં ઘણા શબ્દો માત્ર જોડણીની દૃષ્ટિએ જ નહિ બલકે જાતિ અને વચન વગેરેમાં પણ જુદા હોય છે ને ત્યારે સમગ્ર વાક્યરચનાયે ગુજરાતી કરતાં ભિન્ન પ્રકારની શીખવાની થાય છે. પ્રથમ ભાષા કરતાં બીજી ભાષા શીખવાની થાય ત્યારે આવી અસમાન પરિસ્થિતિઓનો સામનો વત્તે-ઓછે અંશે કરવો રહ્યો.

કોઈપણ જોડણીકોશ એકવાર રચાયા પછી એ હંમેશને માટે પૂર્ણ જ હોય અને એમાં સુધારાને કોઈ અવકાશ જ નથી એવું તો ન જ કહી શકાય. ખરેખર તો કોશગત સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે અલગ કોશ-કાર્યાલય કે કોશતંત્ર કે ભાષાના તજજ્ઞોની એક સમિતિ હોય એ આવશ્યક ગણાય. આપણે ત્યાં જો આમ થયું હોત તો સમયેસમયે ઉદ્ભવતી કોશગત સમસ્યાઓના યથાશક્ય ઉકેલ પણ મળતા રહ્યા હોત. પરંતુ એમ થયું નહિ, સાર્થ જોડણીકોશની ચોથી આવૃત્તિ ૧૯૪૯માં પ્રગટ થયેલી એનું પુનર્મુદ્રણ ૧૯૬૭માં પાંચમી આવૃત્તિરૂપે થયું અને તેનુંય માત્ર પુનર્મુદ્રણ જ ૧૯૯૫માં છઠ્ઠી આવૃત્તિરૂપે થયું! જોડણીકોશની રચના દ્વારા જોડણીવિષયક અતંત્રતામાંથી તંત્ર ઊભું કરવાનું ભગીરથ કાર્ય કરનાર આ સંસ્થાને એ પછી આ કોશની નવી આવૃત્તિઓ કરતી વખતે આટલાં વર્ષો દરમ્યાન જોડણી અંગેની કોઈ સમસ્યાઓ જણાઈ નથી! અને આવી સમસ્યાઓ જણાઈ હોય તો પણ એના ઉકેલ માટે એ ગંભીર નથી એમ માનવું રહ્યું. આ બાબતે અન્ય કોઈ સંસ્થાઓ પણ આ દિશામાં સક્રિય બની નથી એ શોચનીય હકીકત છે.

આ સંજોગોમાં કોઈ સંસ્થા કે ભાષાશુદ્ધિના હિમાયતીઓ ભેગા થઈ ગુજરાતી જોડણીવિષયક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે સક્રિય પ્રયાસો આદરે અને આવા પ્રયાસો બુલંદ બની અભિયાન કે ઝુંબેશનું રૂપ ધારણ કરે તો તે સ્વાભાવિક અને આવકાર્ય જ ગણાવું જોઈએ. અલબત્ત, એનો અર્થ એવો નથી કે એમની બધી વાતો સ્વીકાર્ય જ હોય. સાથે

સાથે એમની વાત પ્રત્યે કાન બંધ કરવા કે એમને ભાષામાં અંધાધૂંધી ફેલાવનારા માની લેવા એ પણ બરાબર નથી.

૧. રચના સોસાયટી, અમદાવાદ ૧૫.

૧૦-૩-૯૮

- સોમાભાઈ પટેલ

□

જોડણી-લિપિ સુધારની સમસ્યા

ગુજરાતી લેખનમાં જોડણી-સુધાર તથા લિપિ-સુધાર વિશે કેટલાક વખતથી ઠીકઠીક ઊઠાપોહ થઈ રહ્યો છે. જોડણી અને લિપિમાં સુધારા કરવાના હિમાયતીઓ કેટલાક ક્રાંતિકારી સુધારા કરી દેવાનું સૂચવે છે ને તેઓની ઝુંબેશ દિનપ્રતિદિન વેગ પકડતી જાય છે. બીજી બાજુ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને લગતી સંસ્થાઓ તથા વિદ્વાન વ્યક્તિઓ આ બાબતમાં પરંપરાનાં ચુસ્ત આગ્રહી રહે છે, પરંતુ આ ઊઠાપોહમાં પ્રાયઃ ઉપેક્ષા અને ઉદાસીનતાનું વલણ ધરાવે છે. ખરી રીતે ગુજરાતી ભાષા તથા લિપિની શાસ્ત્રીય જાણકારી ધરાવતી સર્વ વ્યક્તિઓ આ અંગે સાથે મળી ચર્ચા-વિચારણા કરે ને કોઈ સર્વમાન્ય કે બહુમાન્ય ઉકેલ શોધે એ આવશ્યક છે.

પરંતુ મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે આવો ઉકેલ કોણ શોધી શકે? ગાંધીજીની પ્રેરણાથી ૧૯૨૧ના અરસામાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે આ અંગે આગેવાની લીધેલી ને ગુજરાત સરકારે સરકાર-માન્ય પાઠ્ય પુસ્તકો માટે એના જોડણીકોશને મહોર મારેલી. પરંતુ જોડણીની અસંગતતાઓ દૂર કરવામાં તેમજ તેમાં જોડણીકોશને અદ્યતન બનાવતા રહેવામાં વિદ્યાપીઠ ઉદાસીનતા ધરાવે છે. તો આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે આગેવાની કોણ લઈ શકે? ગુજરાત રાજ્ય સરકારનો ભાષા-સંશોધન-વિભાગ? ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી? કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી બિન-સરકારી સાહિત્યસંસ્થાઓ?

ખરી રીતે રાજ્ય સરકારે આ માટે પોતાના પ્રસ્તુત વિભાગો દ્વારા સાહિત્ય-સંસ્થાઓ સાર્થ ચર્ચાવિચારણા યોજી આ વિષયમાં સક્રિય રસ તથા જાણકારી ધરાવતી સર્વ સંસ્થાઓનું સંમેલન યોજવું જોઈએ ને એમાં જે સર્વમાન્ય કે બહુમાન્ય નિર્ણયો લઈ શકાય તેના આધારે અદ્યતન સંશોધિત જોડણીકોશ તૈયાર કરવો કે કરાવવો જોઈએ ને એને સરકાર-માન્ય ગણવો જોઈએ. અલબત્ત સમય જતાં

જોડણી તથા લિપિમાં અવારનવાર સુધારાવધારા કરતા રહેવા પડશે ને આથી એ માટે કાયમી ધોરણે એક સ્થાયી સમિતિ તજજ્ઞ વિદ્વાનોના સક્રિય સહકારથી રચવી પડે. સમિતિના સભ્યોમાં સમય જતાં અવારનવાર નવા સભ્યો નીમતા રહેવાનું જરૂરી ગણાય.

આ સમગ્ર વિવાદ વધુ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરે તે પહેલાં સરકારી અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓએ એનો સુમેળભર્યો ઉકેલ શોધવા માટે બને તેટલો સત્વર સક્રિય ઉપાય આદરવો ઘટે. આ જેટલું જલ્દી કરી શકાય તેટલું સહુના હિતમાં છે.

ગુજરાતી પ્રજાના હિતમાં આવશ્યક આવી હિલચાલની આગેવાની કોણ લે? એ કોનું પરમ કર્તવ્ય છે? એમાં કોનો અધિકાર કામિયાબ નીવડે? ઉપર સૂચવેલી સરકારી તથા બિન-સરકારી સંસ્થાઓ આ વિવાદનો ઉકેલ લાવવા માટે કોઈ ગંભીર કાર્યવાહી કરશે? ભાષાને વરેલી અન્ય કઈ સંસ્થાઓ એમાં સહકાર આપશે? ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓના ગુજરાતી ભાષાવિભાગો પણ ધારે તો સક્રિય સહકાર આપી શકે.

નિવૃત્ત, નિયામક, ભો. જે. વિદ્યાભવન,

અમદાવાદ ૨૦ - ૨ - ૯૮

—હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

□

જોડણી અંગે અવશ્ય અને તરત કરવા જેવું

રામજીભાઈ વગેરે મિત્રો ભાષાશુદ્ધિ-અભિયાન ચલાવી રહ્યા છે. આ અભિયાન લોકલક્ષી છે. રજૂ થઈ રહેલા બધા વિચારો સાથે કદાચ સંમત ન થઈ શકાય, પણ એમાંથી અવશ્ય અને તરત કરવા જેવું કેટલુંક જરૂર તારવી શકાય. ખાસ કરીને જોડણીના વિષયમાં વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશના તદ્દભવ શબ્દોના જોડણીનિયમો અત્યંત ગૂંચવણભર્યા છે અને કોશ પોતે એનું ૧૦૦ ટકા ચુસ્તતાથી પાલન કરી શક્યો નથી. વિશાળ પ્રજાસમૂહ હવે ભણવા આવી રહ્યો છે ત્યારે એને આવી અતંત્રતાથી મૂંઝવવો ન જોઈએ અને જોડણી-નિયમોનું સરલીકરણ કરવું જોઈએ એમ લાંબા વખતથી મને પ્રતીત થયું છે. પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરતાં આ સમજાયું છે. વિદ્વાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે હું મારી જાતને ગુનેગાર તરીકે પણ જોઉં છું. આપણે બધા પણ અંગ્રેજી જોડણીમાં નહીં તેટલી ગુજરાતી જોડણીમાં મુશ્કેલી

અનુભવીએ છીએ.

જોડણીનિયમોમાં કેટલુંક સરલીકરણ કશી આપત્તિ વિના થઈ શકે એમ છે. પણ વિદ્વાનો ને સમાજના અગ્રણીઓ કોણ જાણે કેમ મૂંગા છે. એમને કશું કર્તવ્ય દેખાતું નથી. વિદ્યાપીઠ-કોશ નિયમોનું પાલન બરાબર કરે એ કહેવાનુંયે નહીં! બીજી ક્યાં આશા રાખવી? ભૃગુરાય અંજારિયાએ જાતને નિયોવી કોશ અંગે પત્રો લખ્યા, લેખ લખ્યો પણ વિદ્યાપીઠતંત્ર તો ઠીક, આપણા વિદ્યાપુરુષોએ પણ કશી ટેકો ન કર્યો. આ સ્થિતિ અત્યંત દુઃખદ છે. અત્યારે આ વિચારવલોણું ચાલી રહ્યું છે - કેટલાક ભાષાપ્રેમીઓ, પ્રજાપ્રેમીઓ જાતને ઘસીને એ કરી રહ્યા છે ત્યારે તીરે ઊભા રહી તમાશો જોયા કરવા પાછળ ક્યો ખ્યાલ હશે? આ આંદોલન આપોઆપ મરી પરવારશે એવી આશા હશે? તો એ ગુજરાતના પ્રજાજીવનની કરુણતા હશે.

૨૪, સત્યકામ અમદાવાદ ૧૫.

૫-૨-૯૮

— જયંત કોઠારી

□

સાક્ષરલોકોને જ મનાવવા જોઈએ.

* આ લિપિ-સુધારાના કામમાં સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે જેમને તેનાથી વધારેમાં વધારે ફાયદો થવાનો છે એવા તો ભવિષ્યના લોકો જ, એટલે આપણાં બાળબચ્ચાં - અને તે તો આજે પોતાનો મત આપી શકવાના નથી. તેમ જ આ લિપિના સુધારાથી જે કરોડો લોકોને લાભ પહોંચવાનો છે, તેઓ પણ નથી આ વસ્તુનો વિચાર કરી શકતા કે નથી પોતાનો મત સુદ્ધાં આપી શકતા. લિપિમાં પરિવર્તન કરવાનો જેમને અધિકાર છે તેઓ ઉંમરમાં એટલા વધી ગયા છે કે 'પરિવર્તન' શબ્દ સાંભળતાવેત જ ધખરાઈ જાય છે. પોતાના ભાઈ-બહેનો અને ઉત્તરાધિકારી એવાં બાળબચ્ચાંઓને આમાં લાભ જ છે, તે આ લોકો જોઈ શકતા નથી. તો પણ આખરે તેમને હાથે જ આ કામ થવાનું છે.

આપણા દેશના કરોડો નિરક્ષર લોકોની સગવડ માટે જે ઉપાય કરી શકાય, અને તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિમાં જેટલી સરળતા ને સુલભતા આણી શકાય તેટલી આણવી જ જોઈએ. નિરક્ષર અને લગભગ મૂક જેવી

પ્રતિષ્ઠા

જાન્યુઆરી

માર્ચ

૧૯૯૮

૩૯

જનતાની સગવડ તરફ દુર્લક્ષ કરવું, એ રાષ્ટ્રદ્રોહનું પાપ કરવા બરાબર છે.

દુખની વાત એ છે કે સુધારા કરવા-ન-કરાવાનું જેમના હાથમાં છે, તેઓ તો લિપિ શીખીને તૈયાર થઈ ગયેલા છે. લિપિ શીખવાનો બધો ત્રાસ તેઓ સહન કરી ચૂક્યા છે. હવે એ બધી અગવડની તેમને કલ્પના જ રહી નથી; અને જેમના હિત માટે ફેરફારો સૂચવીએ છીએ તેમને બિચારાઓને મત જ નથી. તેઓ સંગઠિતપણે આ બાબતમાં શી રીતે આગ્રહી બની શકે? એટલે સાક્ષર લોકોને જ મનાવીને તેમના હૈયામાં લાગણી પેદા કરવી જોઈએ.

જે લોકો એક કે બીજી લિપિ શીખ્યા છે, અથવા જેઓ માનસિક ઘડપણ ભોગવે છે, તે પોતાની ટેવ છોડવા તૈયાર થઈ શકવાના નથી. તેમને સામાન્ય રીતે એમ લાગે છે કે, આજ સુધી જે ચાલતું આવ્યું છે તેમાં વળી ફેરફાર શું કામ કરવો? તેમની મુખ્ય મુશ્કેલી ટેવની જ છે.

ભારતના કરોડો લોકો નિરક્ષર છે, તેમને લાંબા કાળ સુધી રાખવા નથી. કરોડો બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું છે. જો આપણી લિપિ જટિલ રહેશે, તો તેથી રાષ્ટ્રની નવી પેઢી ઉપર કેટલો ભયંકર બોજો પડશે, એનો ખ્યાલ આપણે કરવો પડશે. કક્કાના ૪૩૬ અક્ષરો માટે જો અલગ અલગ સંજ્ઞા હોત, અલગ અલગ અક્ષરો હોત, તો બાળકોના માથા ઉપર કેટલો ભારે બોજો પડત! પણ સ્વરની નિશાની નક્કી કરીને બારાખડી બનાવવાથી કેટલી થોડી સંજ્ઞાઓથી આ ૪૩૬ અક્ષરો બાળકો શીખી લે છે! આ રીતે બધા અક્ષરો માટે વર્ણો જેવી શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, તો ૨૫ કે ૩૦ લિપિ-ચિહ્નોમાં આપણી આખી વર્ણમાળા આપણે લાવી શકીએ.

આપણે લિપિમાં કેટલાક સુધારા કરવા માગીએ છીએ, કેટલીક શાસ્ત્રીયતા લાવવા માગીએ છીએ, અને તેને આજના કરતાં વધુ સહેલી કરવા માગીએ છીએ. જેઓ હજારો વરસથી લિપિ સરખી પણ જાણતા નથી એવા લોકોમાં અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાની દૃષ્ટિએ લિપિમાં સુધારા કરવાની આવશ્યકતા છે.

નવા વિદ્યાર્થીઓ અને કરોડો લોકો સહેલાઈથી નવી લિપિ શીખી જાય, એવી સગવડ એમાં હોવી જોઈએ. લિપિ તો માત્ર સંજ્ઞા છે, એટલે એને વિશે કોઈ ખાસ અભિમાન કે આગ્રહ રાખવાની જરૂર નથી.

લિપિમાં આપણે જે કાંઈ ફેરફાર કરીએ, તેમાં નીચેનાં તત્ત્વો જળવાવાં જોઈએ : આજે છે તેના કરતાં વધારે સંજ્ઞાઓ શીખવી ન પડે. અને આખી લિપિની રચના આજે છે એના કરતાં સહેલી હોવી જોઈએ. નવી લિપિ સુલભ હોવી જોઈએ. અક્ષરના મરોડ એવા ન હોય કે કલમનો પ્રવાહ વારંવાર એટકે. યુક્તાક્ષરો ઘટક જવામાં સુસ્પષ્ટ અને ઓળખી શકાય એવા હોવા જોઈએ.

—કાકા કાલેલકર

(કાલેલકર ગ્રંથાવલિ ભાગ :૯માંથી ગોપાલ મેઘાણી, મહેન્દ્ર મેઘાણીએ કરી મોકલેલા સંકલનમાંથી કેટલાક અંશો.)

□

મેઘાણીના કાવ્ય 'છેલ્લી સલામ'નો રચનાકાળ

ઝવેરચંદ મેઘાણીના કાવ્ય 'છેલ્લી સલામ' 'સોના નાવડી'માં વૃત્તાંત છે: (સંપાદન : જયંત મેઘાણી, મેઘાણી જન્મશતાબ્દી પ્રકાશન. ૯ માર્ચ, ૧૯૯૭ પૃ. ૮૯-૯૦)

'૧૯૩૩ : બ્રિટીશ મહાસચિવના કોમી ચુકાદા સામે ગાંધીજીએ યરોડા જેલમાં અનશનવ્રત લીધું ત્યારે આ ગાંધીજીને મોકલ્યું હતું તેના જવાબમાં એક પત્રું મળેલું કે 'તમારી પ્રસાદી મળી. કવિતા સમજવાની મારી શક્તિ નહિ-જેવી છે પણ તમે મને ગોળમેજીમાં જતી વખતે જે પ્રસાદી ('છેલ્લો કટોરો') મોકલેલી તે બહુ ગમેલી. તેની જોડે હું આને મૂકી શકતો નથી.'

'પ્રત્યક્ષ'ના ઓક્ટો - ડિસે. ૧૯૯૭ના અંકમાં શ્રી કનુભાઈ જાનીનું કથન છે. (પૃ. ૧૧)

'એક છેલ્લી વાત કરી લઉં, મેઘાણીનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યોમાંનું એક 'છેલ્લી સલામ'. ગાંધીજીનો અનશનકાળ ૮-૫-૩૩થી ૨૯-૫-૩૩નો. એટલે કાવ્ય એ પ્રસંગના પ્રત્યાઘાતમાં લખાયું હોય તો, પછીથી છપાયું હોય એમ બને. મેઘાણીએ એનો રચનાકાળ ૧૯૩૩નો બતાવ્યો છે તે બરાબર; છપાયું મોડું. મેઘાણી મુંબઈમાં હતા ૨૩-૪-૧૯૩૩થી. એ વર્ષના ગાંધીજીના અનશનપ્રસંગો બે : ૮-૫-૩૩થી ૨૯-૫-૩૩નો; અને ૧૬-૮-૩૩થી ૨૩-૯-૩૩નો. (અહીં સરતચૂક છે યા છાપભૂલ છે : ૨૩-૮-૩૩ જોઈએ.) ગાંધીજીનું આખું એ વરસ હરિજનોદ્વાર પ્રવૃત્તિથી સભર હતું. એનો પ્રભાવ આ કાવ્યમાંય વરતાય છે.'

હવે ખરી તવારીખ જુઓ:

તારીખ ઘટના

- ૧૯૩૨ : ઓગસ્ટ ૧૭ બ્રિટિશ વડાપ્રધાન રામસે મેકડોનાલ્ડનો હરિજનોને અલગ મતાધિકાર આપતો કોમવાદી એવોર્ડ.
- સપ્ટે. ૨૦ પ્રસ્તુત એવોર્ડના વિરુદ્ધમાં ગાંધીજીના અનશનનો પ્રારંભ
- સપ્ટે. ૨૬ ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ઉપસ્થિતિમાં અનશન સમાપ્ત.

‘છેલ્લો કટોરો’ કાવ્ય પ્રસ્તુત ૧૯૩૨ના અનશન સંદર્ભે રચાયું છે, નહિ કે ૧૯૩૩ના અનશનનો સંદર્ભમાં. ‘શબ્દસૃષ્ટિ’માં (સપ્ટે. ૧૯૮૭, પૃ. ૧૬) જયંત કોઠારીનું કથન યથાર્થ છે:

‘૧૯૩૨ના ઓગસ્ટની ૧૭મીએ અસ્પૃશ્યો માટે અલગ મતદારમંડળોની વ્યવસ્થા જાહેર કરવામાં આવી તેના વિરોધમાં ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાં સપ્ટેમ્બરની ૨૦મી-થી અનશન આરંભ્યું હતું ત્યારે રચાયેલા આ કાવ્ય વિશે ગાંધીજી એટલું જ કહે છે કે, ‘કવિતા સમજવાની... હું આને મૂકી શકતો નથી’ (યુગવંદના, ૧૯૬૪ની આવૃત્તિ, પૃ ૨૦૧. ત્યાં આ કાવ્યનું રચનાવર્ષ ૧૯૩૩ દર્શાવવામાં આવ્યું છે એ સરતચૂક જણાય છે.)’

સંદર્ભ :

૧. ગાંધી : ૧૯૧૫-૧૯૪૮ એ ડિટેઈલ્ડ કોનોલોજી સી. બી. દલાલ. ૧૯૭૧, પૃ. ૮૮-૮૯.
૨. મહાત્મા : ડી. જી. ટેંડુલકર, ગ્રંથ:૩ : ૧૯૩૦ - ૩૪, પ્રકાશન:માર્ચ ૧૯૫૨, પૃ. ૧૯૭, ૨૧૮

શ્રી કનુભાઈ જાનીએ ગાંધીજીનાં ૧૯૩૩નાં બે અનશનનો નિર્દેશ કરેલ છે:

૧૯૩૩. મે. ૮ થી ૨૯ : પ્રસ્તુત અનશન આત્મશુદ્ધિ હેતુ હતું. અનશનની શરૂઆત બાદ ગાંધીજીને યરવડા જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા, પૂણે મધ્યે લેડી ઠાકરસીની પર્ણકુટી મધ્યે અનશન જારી રહ્યું. સમાપ્ત થયું.

૧૯૩૩. ઓગસ્ટ ૧૬ થી ૨૩ : પૂણેની યરવડા જેલમાં આરંભાયેલ અનશન પૂણેની સાસૂન હોસ્પિટલમાં સમાપ્ત થયું. ગાંધીજીએ એક વર્ષની સજા કરવામાં આવેલ. બ્રિટિશ

સરકારે ગાંધીજીએ માંગેલ સવલતો ન આપતાં આમરણાંત અનશન જાહેર કરેલ.

‘છેલ્લી સલામ’ કાવ્યને ૧૯૩૩ના અનશનો સાથે સંબંધ નથી.

સંદર્ભસાહિત્ય :

૧. સી. બી. દલાલ. એજન, પૃ. ૧૦૨-૩
૨. ડી. જી. ટેંડુલકર એજન પૃ. ૨૪૭ - ૨૫૪ : ફોટા પૃ. ૨૫૬ની સામે : પૃ. ૨૬૩-૨૬૭
- અન્ય સંદર્ભસાહિત્ય પણ ઉપલબ્ધ છે. ધરાવીએ છીએ. શ્રી જયંત કોઠારીએ કરાવેલ ‘છેલ્લો કટોરો’ અને ‘છેલ્લી સલામ’ના રસાસ્વાદ પ્રશસ્ય છે.

વડાલા મુંબઈ

૧૬-૨-૮૮.

- વી. બી. ગણાત્રા

□

લેખકોનાં સરનામાં પણ અપાય તો....

‘આ અંકના લેખકો’માં ઘરનું ને વ્યવસાયનું બેઉ સરનામાં આપો છો એના અક્ષર જરા નાના કરીને પણ અવલોકિત પુસ્તકોના લેખકોનાં સરનામાં પણ આપવાનું અનુકૂળ લાગે તો અવલોકન વાંચીને કોઈ વાચકને મન થાય લેખકને બે લીટી લખવાનું, તો ઉપયોગી થાય?’ જેમકે ‘ગાંધી મહાપદના યાત્રી’ એ અવલોકનમાં પૃ. ૩૩ ઉપર બીજી કટારની છેલ્લી લીટી-૩માં ‘ભળેલી છું’ તરફ લેખકનું ધ્યાન દોરવાનું કોઈને મન થાય - સિવાયકે તે ઉતારવામાં શરીફબેનની કલમચૂક થઈ હોય.’

બીજું ‘ખુલ્લા પગે જાતરા’ના અનુવાદક ને સમીક્ષકનાં નામ આરંભે ચોકઠામાં મૂકેલ છે તેની સાથે મૂળ લેખકનું પણ ત્યાં આપી શકાય તો સારું ને? (એની કિંમત આપવી સરતચૂકથી રહી ગઈ છે.)^૩

‘પ્રત્યક્ષ’ના છેલ્લા અંક (ઓક્ટો-ડિસે. ૮૭)માંથી થોડાંક પુસ્તકો વિશેની અલ્પતમ સમીક્ષા-નોંધ સંકલિત કરી ‘ભૂમિપુત્ર’ અને ‘નયામારગ’ને મોકલું છું - એમને યોગ્ય લાગે તો પ્રગટ કરવા. બીજે ક્યાંય શક્યતા જણાશે તો ત્યાં પણ મોકલવામાં તમારી અનુમતિ હશે, એવી આશા છે.

ઘણા વખતથી મને હોંશ હતી કે આમ બીજે આવેલાં

પ્રત્યક્ષ

જન્યુઆરી

માર્ચ

૧૯૮૮

૪૧

પુસ્તક-અવલોકનોના અંશો દર મહિને અમુક સામયિકોને મોકલવા, જેથી તમારી મહેનતનો લાભ એમના વાચકોને મળે અને 'પ્રત્યક્ષ'નો પણ પરિચય થાય.*

લિપિ-સુધાર વિશેની નવી પત્રિકા પણ સાથે બીડી છે.*
ભાવનગર

૮-૨-૯૮.

-મહેન્દ્ર મેઘાણી

૧. સમીક્ષકોનાં સંરનામાં તો પૂર્વપ્રાપ્ત હોય છે, લેખકોનાં ખાસ મેળવવાં પડે. પુસ્તક-પ્રકાશકના સંરનામાને જ લેખકનું સંપર્ક-સૂત્ર ગણીએ તો? ૨. મુદ્રણનો દોષ છે - 'ભળેલો છું' હોવું જોઈએ. ૩. હા, બંને સરતચૂકથી જ રહી ગયા છે. ૪. એ માટે આભાર. ૫ આ પત્રિકામાંથી જ લઈને કાલેલકરના જોડણી વિશેના વિચારો, આ વિભાગમાં અન્યત્ર પ્રગટ કર્યા છે.

- સં.

□

અધ્યાપકો જ સમીક્ષકો કેમ?

'પ્રત્યક્ષ'ના અવલોકનલેખો તમે જ પસંદ કરેલા - આમંત્રેલા અવલોકનકારો પાસે લખાવો છો, કે લેખકે પોતની રીતે લખી મોકલેલા સ્વીકારો છો? જણાવવા કૃપા કરશો? ઓક્ટો-ડિસે. ૯૭ ના અંકના બાર લેખકોમાંથી નવ લેખકો અધ્યાપકો છે! આ સંપાદકની પસંદગી છે કે જોગાનુજોગ છે? આ પ્રકારના જોગાનુજોગનું પ્રમાણ વારંવારનું હોય તો શાથી? અધ્યાપકો સિવાય કોઈ લખવા પ્રવૃત્ત નથી થતું?

કે અધ્યાપકોને જ અવલોકન કરવાનું સોંપાય છે? આ બેમાંથી કયા કારણે આવા જોગાનુજોગ બને છે? 'પ્રત્યક્ષ'માં જણાવશો તો આભારી થઈશ. અધ્યાપકીય 'ઢરં'માંથી નીકળવાનો માર્ગ - હું ધારું છું કે - તમે જ શોધી શકશો. 'પ્રત્યક્ષ'ના દીર્ઘકાલીન પ્રકાશનઅર્થે શુભેચ્છાઓ.

તાલાલા;

૨૮-૧-૯૮

-જનક ત્રિવેદી

(* સમીક્ષાના સામયિકમાં સ્વાભાવિક રીતે જ મોટાભાગના લેખો નિમંત્રિત હોય. (પણ એ માટે સમીક્ષક એ અધ્યાપક જ હોવો જોઈએ એને ધોરણ નથી ગણ્યું.) ક્યારેક કોઈ અભ્યાસીઓએ મોકલી આપેલી સમીક્ષાઓ પણ, યોગ્ય હોય તો પ્રગટ કરી છે - પણ એનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું. આપણાં બધાં જ સામયિકોમાંના લેખોનું સર્વેક્ષણ કરશો તો અધ્યાપકોનું પ્રમાણ મોટું નીકળવાનું કેમકે વિવેચન-અવલોકન એ વિદ્યાપ્રવૃત્તિ પણ છે ને સાહિત્યનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરનાર પાસે એની પરંપરા ને એની શિસ્ત હોય. કેટલાકના કિસ્સામાં એ ઢોંચારૂપ બનતું હોય તો એ વ્યક્તિગત (લેખકગત) નબળાઈ થઈ. મૂળવાત તો એ કે લખનાર 'અધ્યાપક' છે એવી, પૂર્વઝલવાળી, સભાનતા શા માટે રાખવાની? નબળું વિવેચન કે સર્જન કરનારને કોઈ વર્ગ-વિશેષ સાથે જોડવાનો ન હોય. એટલે 'પ્રત્યક્ષ'માંનાં અવલોકનો પૈકી જે નબળાં લાગતાં હોય એની તાર્કિક આકરી ટીકા આ વિભાગમાં લખવા (ને એનો તાર્કિક ઉત્તર પણ ખમવા) સૌ કોઈ મુક્ત છે. વળી, 'અધ્યાપક-ન-હોય' એવા મિત્રોને પણ નવાં પુસ્તકો પર અવલોકન લખી મોકલવા નિમંત્રણ છે. યોગ્ય હશે એ જરૂર પ્રગટ થશે.

- સંપાદક.

□

ગ્રંથસમીક્ષા-કાર્યશિબિર : વિશેષાંક

સ.પ.યુનિ.ના ગુજરાતી વિભાગ તથા ગુજરાત્રા સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે વિદ્યાનગર ખાતે તા. ૭ - ૮, ફેબ્રુઆરી દરમ્યાન યોજાયેલા કાર્યશિબિરમાં રજૂ થયેલાં વક્તવ્યો, ગ્રંથસમીક્ષાઓ તથા એના પરની વિસ્તૃત ચર્ચાઓને સમાવતી 'પ્રત્યક્ષ'નો હવે પછીનો અંક વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ થશે.

- સં.

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય - અમદાવાદ

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ : ઉમાશંકર જોશી. (પુનર્મુદ્રણ) ૧૯૯૭. અનુવાદ અને વિવરણ. ડે. ૯૦. રૂ. ૪૮.
મસ્તબાલ - કવિજીવન : ઉમાશંકર જોશી. (સં. સ્વાતિ જોશી.) ૧૯૯૭. કવિચરિત્ર. ડે. ૧૧૫. રૂ. ૬૦.
અભિરુચિ : ઉમાશંકર જોશી. (પુનર્મુદ્રણ) ૧૯૯૭. વિવેચનસંગ્રહ. ડે. ૨૨૫. રૂ. ૧૨૦.
જીવનનો કલાધર : ઉમાશંકર જોશી. (સં. નંદિની જોશી) ૧૯૯૫. ગાંધીજી વિશેનાં લખાણો. ડે. ૧૮૦. રૂ. ૭૦.
કવિતાવિવેક : ઉમાશંકર જોશી. (સં. સ્વાતિ જોશી) ૧૯૯૭. વિવેચનસંગ્રહ ડે. ૩૪૫. રૂ. ૧૭૫.
કાવ્યાનુશીલન : ઉમાશંકર જોશી. (સં. સ્વાતિ જોશી) ૧૯૯૭. વિવેચનસંગ્રહ. ડે. ૪૪૮. રૂ. ૨૨૫.
ન્હાના ન્હાના રાસ - ૧,૨,૩. ન્હાનાલાલ કવિ. (પુનર્મુદ્રણ) ૧૯૯૬. કાવ્યસંગ્રહો. કા. ૨૯૦. રૂ. ૧૨૦ (ત્રણેય ગ્રંથોના).
ઈદોલય : નિરંજન ભગત. (બી. આ.) ૧૯૯૭. કાવ્યસંગ્રહ. કા. ૩૦૦. રૂ. ૧૩૦.
ગુજરાતી સાહિત્ય-પત્રકારત્વ-રંગભૂમિને ક્ષેત્રે પારસીઓનું પ્રદાન : ડૉ. રતન રુસ્તમજી માર્શલ. ૧૯૯૫. વિવેચન. કા. ૨૭૦. રૂ. ૧૩૦.
મન્ત્રો - એક બદનામ લેખક : વિનોદ ભટ્ટ. ૧૯૯૫. જીવનચરિત્ર. કા. ૧૦૦ રૂ. ૩૩.
ફિલ્મ સંગીતનાં એ... મધુરાં વર્ષો : અશોક દવે. ૧૯૯૬. હિન્દી ફિલ્મના ખ્યાત સંગીતકારોનો પરિચયગ્રંથ : ડે. ૨૦૦ રૂ. ૧૮૦.
અધીત - પ્રમુખીય પ્રવચનો : સં. ચંદ્રકાન્ત શેઠ તથા અન્ય. ૧૯૯૭. ડે. ૩૫૦. રૂ. ૨૦૦. અધ્યાપકસંઘના પ્રમુખોનાં વક્તવ્યો.

દમ્બેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ.

ધારો કે એક સાંજ આપણે મળ્યા... : જગદીશ જોશી. ૧૯૯૮. સમગ્ર કવિતા. ડે. ૪૦૦. રૂ. ૨૨૫.

ઝલકપંચમી : સુરેશ દલાલ, ૧૯૯૮. નિબંધો. ડે. ૧૦૮, રૂ. ૫૦.
ઝલકસૃષ્ટિ : સં. સુરેશ દલાલ. ૧૯૯૭. વિચારપ્રેરક અવતરણો. કા. ૪૦. રૂ. ૨૦.
શાંતિ પમાડે તેને સંત કહીએ : વિપિન પરીખ. ૧૯૯૮. નિબંધસંગ્રહ. ડે. ૧૨૦. રૂ. ૬૫.
લાખ રૂપિયાની વાત : શાહબુદ્દીન રાઠોડ. ૧૯૯૭. હાસ્યનિબંધો. ડે. ૧૨૬. રૂ. ૬૫.
રેકી : માલા કાપડિયા. ૧૯૯૮. રેકી નામની જપાનીઝ ઉપચાર-પદ્ધતિ વિશે. ડે. ૪૪. રૂ. ૨૫.

આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ

કથાઓ ભીતરની : ઉષા શેઠ. (પુનર્મુદ્રણ) ૧૯૯૭. લેખસંગ્રહ. કા. ૧૫૦ રૂ. ૫૫.
લક્ષ્યવેદ : પિનાકિન્દ દવે. ૧૯૯૭. નવલકથા. કા. ૩૨૫. રૂ. ૧૨૫.
અગન : નૈના ગાંધી. ૧૯૯૭. નવલકથા. કા. ૧૯૦ રૂ. ૭૫.
ખુલ્લી કિતાબ : મણિભાઈ શાહ. ૧૯૯૭. સ્મરણલેખો. ડે. ૧૨૦. રૂ. ૮૦.
પ્રાર્થનાની પળોમાં - સં. કાન્તિ રામી. (ત્રી. આ.) ૧૯૯૭. લેખો. ડે. ૭૦. રૂ. ૨૦.
ખગોળ-પરિચય : બાબુભાઈ અવરાણી (પુનર્મુદ્રણ) : ૧૯૯૭. ખગોળવિજ્ઞાન વિષેના લેખો. કા. ૨૨૦ રૂ. ૭૫.

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ

સરસતી સરસતી તું મોરી મા! : વિદ્યુત જોશી. (બી. આ.) ૧૯૯૭. નવલકથા. કા. ૧૫૦. રૂ. ૬૫.
પાન સરનામું ન જાણે ઝાડનું આ દેશમાં : હર્ષદેવ માધવ ૧૯૯૭. ગઝલસંગ્રહ. કા. ૮૦ રૂ. ૫૦.
સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની કવિતા : ભરત સોલંકી. ૧૯૯૭. વિવેચન, કા. ૧૦૦. રૂ. ૩૦.
તૃતીય વાચને : કનુ સુણાવકર : ૧૯૯૭. વિવેચન. ડે. ૧૧૦. રૂ. ૨૦.

અજાણ્યો ટાપુ : કિશોરસિંહ સોલંકી, ૧૯૯૭. કાવ્યસંગ્રહ. કા. ૬૫. રૂ. ૩૦.
 શબ્દસર : કિશોરસિંહ સોલંકી, ૧૯૯૭. નિબંધસંગ્રહ. રૂ. ૯૦. રૂ. ૪૫.
 વસવસો : કિશોરસિંહ સોલંકી, ૧૯૯૭. નવલકથા. રૂ. ૯૦ રૂ. ૪૫.
 આલય : કિશોરસિંહ સોલંકી, ૧૯૯૭. નવલકથા. રૂ. ૮૫ રૂ. ૩૫.
 પંખીની પાંખમાં પાદર : કિશોરસિંહ સોલંકી. નિબંધસંગ્રહ. રૂ. ૪૮. રૂ. ૨૫.
 મણકુ : વાસુદેવ મોહી અનુ. જ્યંત રેલવાણી. ૧૯૯૭. કાવ્યસંગ્રહ. રૂ. ૬૫ રૂ. ૪૦.
 છંદ અને અલંકાર - દક્ષેશ ઠક્કર. ૧૯૯૬. રૂ. ૧૧૫ રૂ. ૪૦.

રત્નાદે પ્રકાશન. અમદાવાદ

હળવા હાથે : યોસેફ મેકવાન. ૧૯૯૭. હાસ્યલેખો. કા. ૨૦૦. રૂ. ૭૨.
 અગિયાર દરિયા : મનહર મોદી. (બી.આ.) ૧૯૯૭. ગઝલસંગ્રહ. રૂ. ૧૩૦. રૂ. ૭૨.
 ઈઝરાઈલ : મફતલાલ પટેલ. બી. આ. ૧૯૯૭. ઈઝરાઈલ વિશેના પરિચયાત્મક લેખો. રૂ. ૧૯૦ રૂ. ૭૦.
 નવદંપતીને : વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી. ૧૯૯૭. દામ્પત્યજીવન અંગે વૈદ્યના પત્રો. કા. ૨૦૦. રૂ. ૭૫.
 સર્વમિત્રની સાથેસાથે : લાભશંકર ઠાકર. ૧૯૯૭. આયુર્વેદિક ઉપચારોનો લેખસંગ્રહ : કા. ૨૩૦. રૂ. ૮૪.
 આચાર્ય દેવબલની ઉપચારકથાઓ : લાભશંકર ઠાકર : ૧૯૯૭. આયુર્વેદવિષયક લેખોનો સંગ્રહ. કા. ૨૬૧. રૂ. ૯૯.
 રોગરહસ્ય : લાભશંકર ઠાકર, ૧૯૯૭. રોગોપચાર વિષેના લેખો. કા. ૧૭૦. રૂ. ૬૩.
 સર્વમિત્રની ઉપચારચાત્રા : લાભશંકર ઠાકર : ૧૯૯૭. આયુર્વેદિક ઉપચારોનો લેખસંગ્રહ. કા. ૨૪૦ રૂ. ૯૦.
 સ્ત્રીઓના રોગો અને ઉપચાર : લાભશંકર ઠાકર (સં. વિસ્મય ઠાકર). ૧૯૯૭. કા. ૨૮૫. રૂ. ૧૦૫.
 કાગળની પૂંછડી : લાભશંકર ઠાકર. ૧૯૯૭. નિબંધો. રૂ. ૧૫૦. રૂ. ૭૫.

ઝાકળનો ઝ : લાભશંકર ઠાકર. ૧૯૯૭, નિબંધો, રૂ. ૧૬૦. રૂ. ૮૦.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.

ગુજરાતી લોકકથા : સં. હમ્મુ યાજ્ઞિક. ૧૯૯૭. ગુજરાતી લોકકથાઓનો સંગ્રહ - લોકકથા વિશેના પ્રસ્તાવનાલેખ સાથે. રૂ. ૨૫૦. રૂ. ૯૦.
 ગુજરાતી સાહિત્યકાર પરિચયકોશ : સં. કિરીટ શુક્લ. (સંવ. બી.આ.) ૧૯૯૮. રૂ. ૫૫૦. રૂ. ૧૪૦.
 ઘમ્મ વલોણા ઘમ્મ ઘમ્મ : જ્યંતિલાલ દવે, ૧૯૯૭. બાળકાવ્યો. રૂ. ૨૪, રૂ. ૨૫
 તલાવડાં : માણેકલાલ પટેલ, ૧૯૯૭. બાળકાવ્યો. રૂ. ૪૦ રૂ. ૩૦.
 કેમૂડાં : ધીરુભાઈ પુરોહિત, ૧૯૯૭. બાળકાવ્યો. રૂ. ૩૦ રૂ. ૩૦.
 વનરાજ સેન : પ્રવીણસિંહ રાણા, ૧૯૯૭. બાળકથા. રૂ. ૪૨ રૂ. ૩૦.

આયુ પ્રકાશન, અમદાવાદ

સ્વાવલંબી ચિકિત્સા : ભાગ ૧-૨-૩ : વૈદ્ય શોભન વસાણી, ૧૯૯૭. આયુર્વેદવિષયક લેખો. પ્રત્યેક ભાગ - અર્ધ ડેમી ૮૫. રૂ. ૨૦.
 સચિત્ર દિવ્યૌષધિ ભાગ ૨ : શોભન ૧૯૯૭. ઔષધિઓનો પરિચય. ઔષધિ-છોડનાં ચતુર્ંગી ચિત્રો સાથે. ડબલ કા. ૬૦. રૂ. ૧૦૦.
 દિવ્ય ઔષધિ ભાગ: ૨ : શોભન, (ત્રી. આ.) ૧૯૯૭. વીસ વનસ્પતિ-ઔષધિઓનો પરિચય-ઉપયોગ. પૃ. ૧૩૫. રૂ. ૨૫
 વનસ્પતિ-ઔષધો ભાગ: ૨ : શોભન (બી. આ.) ૧૯૯૭. રોગ-ઋતુ-અનુસાર ઔષધિસેવન અંગે. પૃ. ૧૨૦ રૂ. ૨૫.
 સર્વોત્તમ ઔષધો - શોભન (બી. આ.) ૧૯૯૭. પૃ. ૯૦. રૂ. ૨૦.
 દ્રાક્ષ : શોભન. (ત્રી. આ.) ૧૯૯૭. દ્રાક્ષના ઉપચાર-ગુણ. પૃ. ૨૮ રૂ. ૫
 જ્વરચિકિત્સા : શોભન. ૧૯૯૭. પૃ. ૬૮. રૂ. ૧૫.
 ઉત્તમ ઈચ્છિત સંતાન : શોભન. (ત્રી. આ.) ૧૯૯૭. પૃ. ૨૨૪. રૂ. ૩૫.

સ્ત્રીઓના રોગ : શોભન. ૧૯૯૭. રોગો અને ઉપચાર
પૃ. ૪૦. રૂ. ૧૫.

વાળના રોગો : શોભન. ૧૯૯૭ પૃ. ૨૮ રૂ. ૫
આયુર્વેદના અનુરાગી ભાગ-૨ : વત્સલ વસાણી અને હારિદ્ર
દેવે. ૧૯૯૭. જાણીતા અને આશાસ્પદ વૈદ્યોની પરિચય.
પૃ. ૬૪. રૂ. અમૂલ્ય
ગાંધીજીની આયુર્વેદદષ્ટિ - શોભન. (બી. આ.) ૧૯૯૭.
પૃ. ૪૦. રૂ. ૧૦.

અન્ય પ્રકાશકો

શબદનો સોદાગર : સં. કનુભાઈ જાની. ૧૯૯૭. ઝવેરચંદ
મેઘાણી વિશેના લેખોનો સંચય. ડે. ૬૦૦.૩. - પ્ર. માહિતી
ખાતું, ગાંધીનગર

ચૂંટણી-કાવ્યો : બળવંત પટેલ ૧૯૯૮. કાવ્યસંગ્રહ. ડે.
૫૦ રૂ. ૧૭. પ્ર. કર્મસુધા પ્રકાશન. સેક્ટર. ૨૧
ગાંધીનગર.

વાદ વિના વિવાદ : બળવંત પટેલ, ૧૯૯૮. લેખસંગ્રહ.
ડે. ૬૦ રૂ. ૨૦. પ્ર. કર્મસુધા પ્રકાશન, સેક્ટર-૨૧,
ગાંધીનગર.

લાલપરી અને બીજી વાતો : માલતી નાયક ૧૯૯૭.
કિશોરકથાઓ. કા. ૮૫. રૂ. ૨૫. પ્ર. લેખક પોતે, તખ્તેશ્વર
પ્લોટ, ભાવનગર - ૧

નિશિત : હસમુખ દોશી : ૧૯૯૭. વિવેચન. કા. ૨૧૫
રૂ. ૧૦૦. પ્ર. નિરંજના દોશી. કાલાવડ રોડ, સજકોટ-૫.

મારી જીવન કલ્પના : ઈન્દુ બ્રહ્મભટ્ટ. ૧૯૯૮. કાવ્યસંગ્રહ.
કા. ૧૦૦. રૂ. ૨૦. પ્ર. વેલકમ ગ્રુપ ઓફ મહેસાણા.
સમી સાંજની મહેક - બકુલ દેવે. ૧૯૯૭. નવલકથા.
કા. ૨૨૮ રૂ. ૮૫. પ્ર. હર્ષ પ્રકાશન, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ - ૧

આપણી ભજનવાણી : સં. ગંગાદાસ પાગજી મહેતા
(સંવર્ધિત બી. આ.) ૧૯૯૭ મધ્યકાલીન ભજનો - પદોનું
સંપાદન તથા આસ્વાદન ડે. ૫૬૦ રૂ. ૨૪૦. પ્ર. કુસુમ
પ્રકાશન, જયભિખુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ -૭.

સંશોધન અને પરીક્ષણ - જયંત કોઠારી ૧૯૯૮. લેખો
અને સમીક્ષાઓનો સંગ્રહ. કા. ૨૧૦. રૂ. ૬૦. પ્ર. જયંત
કોઠારી. ૨૪, નેમિનાથનગર, અમદાવાદ - ૧૫.

સામાજિક ક્રાંતિના પ્રણેતા મહાત્મા જોતીબા ફૂલે : બેલજી

એ. દનિયા 'શ્રમિક' - ૧૯૯૭. જીવનચરિત્ર. કા. ૩૫.
રૂ. ૧૦. પ્ર. આંબેડકરી મિશનરી પ્રકાશન ગાંધીધામ કચ્છ
- ૩૭૦ ૨૦૧.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ - બી. ટી. પંડ્યા (૧૯૯૭.)
ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ પરનું ભાષ્ય. કા. ૩૨૦ રૂ. પ્ર.
પ્રકાશકુમાર ઝીજાભાઈ દાકોર. ૩૦૬. એબી લેન, ટેનેસી
૩૭૦૪૩ U. S. A.

રૂપ-અરૂપ વચ્ચે : ઉશનસુ ૧૯૯૫. કાવ્યસંગ્રહ કા. ૧૦૦
રૂ. ૪૦. પ્ર. ઉત્તર ગુજરાત કેળવણી ટ્રસ્ટ, કલોલ.

મારાં નક્ષત્રો - ઉશનસુ - ૧૯૯૭. કાવ્યસંગ્રહ. ડે. ૧૦૦
રૂ. ૮૦. પ્ર. સતીશ પંડ્યા. મહારાણી શાંતાદેવી રોડ,
નવસારી.

ફૂલડાં : હેતલ મોદી. (બી. આ.) ૧૯૯૭. કાવ્યસંગ્રહ.
કા. ૪૦. રૂ. ૧૫. પ્ર. રચના પ્રકાશન, નાનપરા, સૂરત
- ૩૯૫ ૦૦૧.

વારસો : સીરતી. સં. 'મસ્ત' મંગેરા. 'જય' નાયક ૧૯૯૭.
કવિ સીરતીની ગઝલો. ડે. ૧૦૦. રૂ. ૫૦. પ્ર. 'મસ્ત'
મંગેરા કાંગવઈ વાયા. રાનકુવા. જિ. નવસારી.

દુર્ગાનો દીપક : શ્રદ્ધા અ. ત્રિવેદી. ૧૯૯૭. બાળવાર્તા
સંગ્રહ. કા. ૫૦. રૂ. ૨૦. પ્ર. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી. ૧૦૩૮.
વાઘેશ્વરીની પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ - ૧

તારા ગયા પછી : ગોપાલ શાસ્ત્રી. ૧૯૯૭. કાવ્યસંગ્રહ.
ડે. ૮૦. રૂ. ૭૦. પ્ર. સાધના શાસ્ત્રી. ભાની શેરી, વડોદરા.
વિદેશ વસવાટનાં સંભારણાં : જિતેન્દ્રદેસાઈ (પુન.) ૧૯૯૭
પ્રવાસનિબંધ-સંગ્રહ. કા. ૨૭૦ રૂ. ૪૦. પ્ર. નવજીવન ટ્રસ્ટ.
અમદાવાદ - ૧૪.

ગુપ્તધન : રમણલાલ સોની. ૧૯૯૮. રવીન્દ્રનાથની
સાહિત્યસૃષ્ટિનો પરિચય આપતો ગ્રંથ. ડે. ૨૩૦ રૂ. ૧૨૦.
પ્ર. શ્રીમતી નયના વોરા. ૪. મેઘદૂત, પાંચમો રસ્તો જુહુ
સ્કીમ, વિલેપાર્લે (પશ્ચિમ) મુંબઈ - ૫૬.

અધીત - વીસ. : સં. જયદેવ શુક્લ તથા અન્ય ૧૯૯૮.
ગુજરાતીનો અધ્યાપકસંઘના વલસાડ-સંમેલનનાં વક્તવ્યો
અને અહેવાલ ડે. ૬૪ રૂ. ૬૦. પ્ર. અધ્યાપકસંઘ. વિકેતા
ગૂર્જર.

અધીત એકવીસ : સં. જયદેવ શુક્લ તથા અન્ય વ્યારા
સંમેલનનાં વક્તવ્યો અને અહેવાલ ડે. ૯૬ રૂ. ૬૦. પ્ર.
અધ્યાપકસંઘ વિ. ગૂર્જર

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકો : ગણપતિ મહેતા. ૧૯૯૭. સોફ્ટવેરથી
શોપનહાઉર સુધીના તત્ત્વચિંતકો વિશે અભ્યાસ. ૩. ૩૧૪.
૩. ૧૫૦.
તુલસી અને ડમરો : રતિલાલ 'અનિલ' (બી. આ.) ૧૯૯૭.
કાવ્યસંગ્રહ ૩. ૧૧૮. ૩. ૬૦. કંકાવટી પ્રકાશન, ૨૪
રીવર બેંક સોસા. અડાજણ ટાંકી, સૂરત -૯.
શબ્દાધીન : નીતિન વડગામા ૧૯૯૭. વિવેચનસંગ્રહ. ૩.

૧૦૮, ૩. ૭૦. પ્ર. લેખક, વિતરક પાર્શ્વ, અમદાવાદ.
તમે : માધવ રામાનુજ. (ત્રી. આ.) ૧૯૯૭. કાવ્યસંગ્રહ.
૩. ૯૦, ૩. ૭૫. પ્ર. લેખક. વિતરક - નવભારત
અમદાવાદ-મુંબઈ.
અક્ષરનું એકાન્ત : માધવ રામાનુજ. ૧૯૯૭. કાવ્યસંગ્રહ.
૩. ૭૪, ૩. ૫૦. પ્ર. લેખક. વિતરક નવભારત.

□

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ ૧૯૯૬ના વર્ષનાં ઉત્તમ લાગેલાં પુસ્તકો માટે જાહેર કરેલાં ઈનામો.

પ્રૌઢ વિભાગમાં પહેલું ઈનામ રૂ. ૫૦૦૦ અને બીજું રૂ. ૩૦૦૦નું છે; બાળ વિભાગમાં પહેલું રૂ. ૩૦૦૦નું, બીજું રૂ. ૨૦૦૦નું છે.

પ્રૌઢ વિભાગ

નવલકથા - પ્રથમ : આગંતુક - ધીરુબહેન પટેલ, બીજું : રાજગઢી - રામચંદ્ર પટેલ

ટૂંકીવાર્તા- પ્રથમ : કુંભી- મોહન પરમાર, બીજું : સ્થળાંતર - રામચંદ્ર પટેલ

નાટક - 'એન્ડ્રી મગેલ નથી' એથી કોઈ ઈનામ અપાયું નથી.

એકાંકી- પ્રથમ : તીડ- સતીશ વ્યાસ, બીજું : કોઈને નહીં.

નિબંધ, હાસ્ય, પ્રવાસ - પ્રથમ : પંચમ - પ્રવીણ દરજી, બીજું : તુલસીદાસ કલમ ધરો-રાજેન્દ્ર જોષી

કવિતા- પ્રથમ : લયલીન- નલીન રાવળ, બીજું : આખી પૃથ્વી તારો પ્રેમપત્ર- યશવંત ત્રિવેદી.

વિવેચન - પ્રથમ : કોઈને નહીં, બીજું : મેઘાણીભા- શતાબ્દિને ટીંબેથી- યશવંત ત્રિવેદી

સંશોધન, ભાષા, વ્યાકરણ - પ્રથમ : ભવાઈ-સ્વરૂપ, લક્ષ્મણ - કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા, બીજું : કોઈને નહીં.

આત્મકથા, ચરિત્ર, સ્મરણ- પ્રથમ : સ્મરણક્યારાનાં સુમનો - દુષ્યંત પંડ્યા, બીજું : સ્મરણો ભીનાં ભીનાં

- જયંત પંડ્યા.

લોકસાહિત્ય-પ્રથમ : કોઈને નહીં, બીજું : પાલનપુરના પાળિયા-મુરાદખાન ચાવડા

અનુવાદ- પ્રથમ : ઈયાકા અને જેરુસલેમ-ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા, બીજું : અછૂત-રંજના હરીશ

બાળ વિભાગ

કાવ્ય-પ્રથમ : કોઈને નહીં, બીજું : ફરફરિયું-પ્રભુલાલ દોશી

વાર્તા - પ્રથમ : સર્વોત્તમ શ્રેણી-૧થી ૬ -વસંતલાલ પરમાર, બીજું : બોલો ચતુરસુજાણ-રવીન્દ્ર અંધારિયા

નાટક- પ્રથમ : ના મારે પંખી નથી થવું-પ્રકાશ લાલા, બીજું : છીંકની લમણાર્જીક-પ્રભુલાલ દોશી

ચરિત્રાદિ - વંદનીય વિભૂતિઓ-યશવંત કડકર, બીજું : અબ્રાહમ લિંકન-મનુભાઈ ભટ્ટ

કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ

કુસુમ પ્રકાશને પ્રકાશિત કરેલાં શ્રી ગંગાદાસ પ્રાગજી મહેતાનાં ત્રણ મહત્વનાં પુસ્તકો:

કૃષ્ણમાધુરી

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૬ પૃષ્ઠ ૩૫૧ ૨૮૮ કિંમત રૂ. ૧૦૦

કૃષ્ણલીલા અને કૃષ્ણભક્તિનાં મધ્યકાલીન વ્રજ, હિંદી, ગુજરાતીમાં રચાયેલાં ને કેટલાંક વિવિધ રાગ-ઢાળનાં - હવેલી સંગીત પરંપરામાં - ગવાતાં પદો-ભજનો લઈને લેખકે એના આસ્વાદો અહીં આપ્યા છે. લગભગ દરેક પદમાં અપરિચિત શબ્દોના અર્થો પણ મૂક્યા છે. અભ્યાસપૂર્વક પણ રસપ્રદશૈલીમાં લખાયેલું એક લાક્ષણિક પુસ્તક

અમારી લાખેણી જાત્રા

પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૭ પૃષ્ઠ ૩૫૧. ૨૧૪ કિંમત રૂ. ૬૦

વતનપ્રદેશ રાજુલા(સૌરાષ્ટ્ર)નાં સંસ્મરણોથી માંડીને લેખકે કરેલા વિદેશ-પ્રવાસના અનુભવો અહીં નિબંધરૂપે આલેખાયા છે. એમાં વ્યક્તિચિત્રો છે, સ્થળનાં રમણીય ચિત્રો છે, સામ્રાટ સમય-સમાજ-ધર્મ-પત્રકારત્વ વિશેના વિચાર-પ્રતિભાવો છે ને સૌથી નોંધપાત્ર તો છે લેખકનું તાજગીભર્યું રસપ્રદ ગદ્ય.

આપણી ભજનવાણી

બીજી સંશોધિત-સંવર્ધિત આવૃત્તિ ૧૯૯૭ પૃષ્ઠ ૩૫૧. ૫૬૦ કિંમત રૂ. ૨૪૦

આપણા પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ભજન-કવિઓની વાણીનો વૈવિધ્યભર્યો ભક્તિ-રસ-ચાળ અહીં તૃપ્તિનો અનુભવ કરાવે એ રીતે રજૂ થયો છે. સિત્તેર ઉપરાંત કવિઓનાં બસો જેટલાં પદો વિશે લેખકે કરાવેલા નિજાનંદી આસ્વાદો પાછળ એમની માર્મિક અભ્યાસીની ભૂમિકા પણ છે જ એથી આ આસ્વાદો વિચારકેન્દ્રી વિવરણોની ઝલક પણ આપે છે. વીસ વર્ષો પૂર્વે થયેલી એની પહેલી આવૃત્તિ વખતે પણ આ ગ્રંથે અભ્યાસીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

પ્રાપ્તિસ્થાન

કુસુમ પ્રકાશન

૬૧/એ નારાયણનગર, જયભિખુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૭
૨૨૨, સર્વોદય કોમર્શિયલ સેન્ટર, જી. પી. ઓ. પાસે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

સમગ્ર મેઘાણી-સાહિત્ય

મેઘાણી જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે સુશોભિત-સુઘડ-પરિશુદ્ધ આવૃત્તિઓ

અત્યંત ઓછી કિંમતે

સાત ગ્રંથો બહાર પડી ચૂક્યા છે : વધુ ગ્રંથો 1998 દરમિયાન

સંપાદન અને ગ્રંથનિર્માણનો આદર્શ બને એવાં આ સંકલનો રાષ્ટ્રીય શાયરનું સમગ્ર ગુજરાત વતી થયેલું તર્પણ છે. - ભોળાભાઈ પટેલ

રઢિયાળી રાત બૃહદ્ આવૃત્તિ	115 અગ્રંથસ્થ લોકગીતોની પુરવણી અને સંપાદકનાં અન્ય પુસ્તકોમાંથી લીધેલાં 63 ગીતો મળીને કુલ 602 લોકગીતો. 590 પાનાં	રૂ. 140
લોકસાહિત્ય ધરતીનું ધાવણ	લોકસાહિત્યની મીમાંસા કરતા લેખ-સંગ્રહના બેઉ ભાગની સંકલિત આવૃત્તિ. 446 પાનાં	રૂ. 115
લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય વ્યાખ્યાનો અને લેખો	'લોકસાહિત્યનું સમાલોચન', 'લોકસાહિત્ય : પગદંડીનો પંથ' અને 'ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય' એ ત્રણ વ્યાખ્યાન-પુસ્તકો ઉપરાંત ૧૯ અગ્રંથસ્થ રહેલાં લેખો ને વ્યાખ્યાનો 544 પાનાં.	રૂ. 135
સોના-નાવડી સમગ્ર કવિતા	કવિના છયે કાવ્ય-સંગ્રહોનાં ૨૪૯ કાવ્યોનો સમુચ્ચય. રેખાંકનો, તસવીરો ને કવિના હસ્તાક્ષરથી સુશોભિત. વિવિધ સંદર્ભ-સામગ્રી સાથે. 480 પાનાં.	રૂ. 110
મેઘાણીનાં નાટકો	'રાણો પ્રતાપ', 'શાહજહાં', 'રાજા-રાણી' (ત્રણેય બંગાળીમાંથી અનુવાદિત) અને 'વંદેલાં અને બીજી નાટિકાઓ' - એ ચાર નાટ્ય-પુસ્તકો એક ગ્રંથમાં. 360 પાનાં	રૂ. 90
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર	પાંચેય ભાગની કથાઓ એક ગ્રંથમાં સંકલિત. રેખાંકનો, કોશ, સૂચિઓ સાથે. 648 પાનાં.	રૂ. 110
સોરઠી બહારવટિયા	ત્રણેય ભાગનાં વૃત્તાંતો એક ગ્રંથમાં સંકલિત 408 પાનાં.	રૂ. 80

: રજિ. ટપાલ-સ્વાનગ્રી :

1 ગ્રંથ : રૂ. 15	3 ગ્રંથ : 24	5 ગ્રંથ : રૂ. ૩૩	7 ગ્રંથ : રૂ. 40.
2 ગ્રંથ : રૂ. 22	4 ગ્રંથ : 28	6 ગ્રંથ : રૂ. 38	

: મેઘાણી-પરિવાર વતી પ્રકાશક :

પ્રસાર

1888 આતાભાઈ એવન્યુ, ભાવનગર - 364 002 ફોન : (0278) 568452. ફેક્સ : (0278) 411847

અમદાવાદ : ગ્રંથાગાર, ધવલ કોમ્પ્લેક્સ, નવરંગપુરા પો. ઓ. પાછળ. ફોન : 6446093.

વડોદરા : શ્રી મસ્તાનભાઈ મેઘાણી, 103 'સનગ્રેસ', 18 પ્રતાપગંજ. ફોન 791357 (માત્ર રૂબરૂ).

કલકત્તા : એલ. કે. મેઘાણી, 14 અમરતલ્લા સ્ટ્રીટ ફોન : 251641

ભાવનગર : લોકમિલિટાપ ટ્રસ્ટ, સરદારનગર. ફોન : 426402. - અને બીજા પુસ્તક-વિકેતાઓ

અલબત્ત, દરેક વિવેચકની કવિતાવિવેકની વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિની પાછળ એને અભિપ્રેત કાવ્યસિદ્ધાન્ત ડોકિયું કરવાનો જ. વારંવાર એને કોઈ ને કોઈ કાવ્યસિદ્ધાન્તો સાથે મેળ કે વિરોધ દાખવવાના પ્રસંગો પણ આવવાના. ક્યાંક સીધી સિદ્ધાન્તચર્ચામાં ઊતરવાનો પણ પ્રસંગ આવે એ અસંભવિત નથી. વિવેચક હંમેશા કાવ્ય 'વિશે' નહિ પણ કાવ્ય "સાથે" મથામણ કરી રહ્યો હોય છે, એટલે કાવ્ય સાથેની પ્રત્યક્ષ મથામણમાં જેટલાં કાવ્યવિચારમંથનો મદદરૂપ થાય એવાં હશે તે બધાંનો એ જરૂર આદર કરવાનો. પણ સતત એણે કાવ્ય સાથે હાથ મિલાવેલા હશે અને એની ઉષ્મા અનુભવતાં અનુભવતાં જ - બલકે એ ઉષ્માધબકનો આનંદ બીજાઓને ઓળખાવવા-પહોંચાડવામાં ઉપકારક થાય એ પૂરતી - પરોક્ષ ચર્ચાને એ આવકારશે. કાવ્ય સાથેના પ્રત્યક્ષ સંબંધ સાથે સંકળાયેલા અનેક નાનામોટા પ્રશ્નોને તાત્ત્વિક દષ્ટિએ એણે ચર્ચવાના રહેવાના. પણ કાવ્યથી દૂર ચાતરી પરોક્ષ ચર્ચામાં જ વિવેચક ગૂંચાઈ જાય તો એણે સમજવું જોઈએ કે વિવેચનની નહિ પણ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ એ કરી રહ્યો છે. આ ભેદ ખ્યાલમાં રહેવો જોઈએ.

ઉમાશંકર જોશી

['કવિતાવિવેક' (૧૯૯૭) માંથી *મૂળ : ૬૬૬૨ વસનજી વ્યાખ્યાનો (૧૯૫૯) માંથી]

ખનિજ સંપત્તિનું ઇષ્ટ ઉપાર્જન સાથો સાથ પર્યાવરણનું સંવર્ધન

એક કોર્પોરેટ સંસ્થા તરીકે અમારે, જી. એમ. ડી. સી. એ એ હકીકત માટે ગૌરવ લેવું જોઈએ કે છેલ્લા ત્રણ દાયકાથી અમે એકધારો વિકાસ સાધતા રહ્યા છીએ. ખનિજ સ્ત્રોતોનાં ઉત્પન્ન માં અમે દેશની અગ્રણી સંસ્થાઓમાંની એક ગણાઈ એ છીએ.

પરંતુ અમારા આવા ઉલ્લેખનીય વિકાસ અને નફા કરતાં ય અમારે માટે વધુ મૂલ્યવાન છે અમારો પર્યાવરણ મૈત્રીપૂર્ણ કામગીરીનો એકધારો જળવાઈ રહેલો વિક્રમ. પર્યાવરણ બાબતે અમારી ખરેખરી સભાનતા,

જે જોઈ શકાય છે, અમારી એકેએક ખાણના સ્થળે, ત્યાં બધે જ અમે વાવેલાં ત્રણ લાખથી વધુ વૃક્ષો લહેરાઈ રહ્યાં છે. ત્યાં વિસ્તરેલો સપાટ ભૂમિવિસ્તાર અમારી ભૂમિસુધાર પ્રવૃત્તિઓનો એક ઘબકતો પુરાવો છે.

અમે ઊંડાં ઉતરી રહ્યા છીએ, આગળ વધવા માટે, આ સાથે અમે આપને વિશ્વાસ આપીએ છીએ કે પર્યાવરણ વિષેની અમારી પ્રતિબદ્ધતા હંમેશા આમ જ ટકી રહેશે.

ગુજરાત ખનિજ વિકાસ નિગમ લિમિટેડ

(ગુજરાત સરકારનું સાહસ)

ખનિજ ભવન, નહેરૂબ્રીજ સામે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૮

ટેલિફોન નંબર: ૬૫૮૨૪૭૫/૬, ગ્રામ : MINICORP, ફેક્સ: ૬૫૮૧૦૮૨ ટેલેક્સ: AM ૦૧૨૧-૬૩૨૦

જી એમ ડી સી - ભારતની અગ્રણી ખનિજ વિકાસ કંપની